

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədli Fuad Kamal oğlu

"Müasir şəraitində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi"
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060403 - "Maliyyə"

İxtisaslaşma: "Maliyyə nəzarəti və audit"

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dosent S.A.Abbasov

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri:

i.e.d., professor M.X.Həsənli

Bakı – 2015

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
Fəsil 1. Maliyyə menecmentinin nəzəri-metodoloji əsasları	7
1.1. Maliyyə menecmentinin yaranma tarixi.....	7
1.2. Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları.....	22
1.3 Müəssisə maliyyəsinin təşkilinin nəzəri əsasları	31
FƏSİL 2. Müəssisədə maliyyə resurslarının formalaşması strategiyası.....	42
2.1 Maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin idarə edilməsi.....	42
2.2 Müəssisələrdə dividend siyasəti	47
2.3 Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə istiqamətləri	55
Fəsil 3. Müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri	60
3.1. Müasir şəraitdə maliyyələşdirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi	60
3.2 Pul axınlarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	67
3.3 İnflyasiya şəraitində maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi	77
Nəticə və təkliflər	88
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	90

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Qlobal maliyyə böhranının təsiri maliyyə sistemində daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə institutlarının inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Maliyyə sistemi çərçivəsində maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi həmişə müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına yönəldilmişdir. O, idarəetmənin müəyyən sxeminin yaradılmasını tələb edir.

Maliyyə siyasətinin əsas məqsədləri: səmərəli dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin maliyyə təminatı, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərində maliyyə resurslarının cəmləşdirilməsi, milli sərvətlərin və əvəzedilməz resursların istifadə olunması üçün rəşional rejimin müəyyən olunması, dövlətin maliyyə sabitliyinin və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin dövlətin sosial siyasət tapşırıqlarına cavab verən normativ həyat səviyyəsinin təmin olunmasıdır.

İqtisadi sistemin transformasiyası şəraitində Azərbaycanda bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadi cəhətdən təhlükəsiz və sivil cəmiyyətin qurulması zərurəti xeyli dərəcədə ölkənin maliyyə potensialının formalaşması, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələri üzrə onların düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin iş təcrübəsi göstərir ki, maliyyə potensialından istifadə problemləri mürəkkəb və sistemli bir prosesdir. Keçid iqtisadi şəraitində maliyyə potensialının formalaşması və istifadəsi özünə dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi mənafelərinin uzlaşdırılmasını daxil edir. Deməli, maliyyə potensialından səmərəli istifadə mexanizmini həm ölkə, həm onun regionları səviyyəsində, eləcə də təsərrüfat subyektləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyət halında müəyyən edilməlidir. Bu proses isə öz növbəsində biznes mühitinin yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Maliyyə menecmentinin müstəqil sistemləşdirilmiş elmi-praktiki istiqamət kimi formalaşmasına biznesin idarə edilməsində yaranmış meyllərin reallığına alimlərin və praktiklərin təbii reaksiyası səbəb olmuşdur. Biznesin idarə

edilməsində yaranmış meyllər maliyyə resurslarının və maliyyə bazarlarının əhəmiyyətinin artması, biznesin beynəlmiləşməsinin güclənməsi və iri transmilli şirkətlərin inkişafı ilə şərtlənir. Bu reallıq, hər şeydən əvvəl, xüsusi kapitalın idarə edilməsi metodlarının ümumiləşdirilməsini və inkişafını nəzərdə tutan maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır.

Maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki nəzəri işləmələri və onun çərçivəsində hazırlanmış yanaşmaların praktiki tərəflərini müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən iqtisad elminin ən perspektiv istiqamətlərindən biridir. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi ilə mühasibat uçotu arasında əlaqələndirici həlqədir. Maliyyə menecmentinin məzmununa bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli məsələlər: ümumi maliyyə təhlili və planlaşdırma; pul vəsaitlərinin cari idarə edilməsi; istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi; investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi; maliyyə resursları mənbələrinin idarə edilməsi aid edilir. Maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki nəzəri işləmələri və onun çərçivəsində hazırlanmış yanaşmaların praktiki tərəflərini müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən iqtisad elminin ən perspektiv istiqamətlərindən biridir. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi ilə mühasibat uçotu arasında əlaqələndirici həlqədir. Başqa sözlə, maliyyə menecmentinə gedən yolun başlanğıcı mühasibat uçotundan keçir. Maliyyə menecmentinin mühasibat uçotu ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- bəzi təsərrüfat subyektlərində, xüsusilə kiçik müəssisələrdə maliyyə meneceri və mühasib vəzifəsi birləşdirilir;
- maliyyə xarakterli qərarlar mühasibat uçotunun informasiyaları əsasında qəbul edilir;
- maliyyə menecmenti müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və müəyyən maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən prosesdir;
- maliyyə xarakterli bir çox vacib qərarların əsaslandırılması uçot obyektinin fəaliyyətinin bu və ya digər aspektlərinin başa düşülməsinin adekvat səviyyəsindən bilavasitə asılıdır;

- maliyyə menecmentinin strukturlaşma məntiqi və onun əsas bölmələrinin məzmunu ən yaxşı halda mühasibat balansına əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının böyük müstəqilliyə malik olduqları və özlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə görə səhmdarlar, işçilər, banklar və kreditorlar qarşısında tam məsuliyyət daşıdıqları hazırki vaxtda maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi maliyyə menecmentinin nəzəri-metodoloji və əməli tərəflərinin tədqiq edib öyrənilməsi əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- maliyyənin klassik və neoklassik nəzəriyyələrinin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərinin öyrənilməsi
  - müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması;
  - maliyyə menecmentinin metodoloji və konseptual planının formalaşmasının metodiki səmtlərinin açıqlanması;
  - maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri
  - təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşması, istifadəsi və idarə edilməsi proseslərinin tədqiq edilməsi;
  - maliyyə menecmenti sistemində investisiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı məsələlərin araşdırılması;

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmetini maliyyə və investisiya təminatı məsələləri, obyektini isə milli iqtisadiyyatın sənaye sektorunda biznes fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodlarını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, respublikamızda maliyyə menecmentinin genişləndirilməsinə həsr edilmiş Dövlət Proqramları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması prinsipləri və metodları araşdırılmışdır;
- müəssisənin maliyyə dayanıqlığının kompleks təhlil edilməsi;
- qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin maliyyələşdirilməsinin səmərəli variantının seçilməsi və qiymətləndirilməsi modeli işlənmişdir;
- Azərbaycanın sahibkarlıq mühitində maliyyə menecmentinin mövcud vəziyyəti və investisiya təminatı müxtəlif təhlil metodlarının köməyi ilə qiymətləndirilmiş və ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, hazırlanan əməli nəticə və təkliflər Respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində biznesin inkişafını sürətləndirməyə, keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmağa imkan verir. Müəssisədə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi üzrə irəli sürülən təklif və tövsiyələr müvafiq Dövlət Proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Fəsil 1. Maliyyə menecmentinin nəzəri-metodoloji əsasları.

1.1. Maliyyə menecmenti yaranma tarixi.

Maliyyə müasir cəmiyyətin inkişafının mühüm elementlərindən biridir. Soruşulan hər yüz nəfərin doxsan doqquzu «Maliyyə nədir?» sualına «Puldur» deyə cavab verəcəkdir. Doğrudan da maliyyənin tarixi adı pul münasibətlərini ifadə edir. Bu anlayış qədim latın sözü olan “financia”sözündən götürülüb, hərfi mənası pul tədiyyəsi deməkdir. Maliyyə ilk dəfə olaraq pul tədiyyəsi anlayışı kimi XIII-XV əsrlərdə İtaliyada tətbiq olunmağa başlanmışdır. Sonralar bu istifadə olunmağa başlamış və beynəlxalq status almışdır. Maliyyə anlayışı pul münasibətlərini əhatə etmir. Pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Hazırkı şəraitdə hər bir cəmiyyətdə bir sıra pul münasibətləri fəaliyyət göstərir. Bunlara aiddir: dövlətlə müəssisələr, dövlətlə əhali, ayrı-ayrı müəssisələr, müəssisələrlə əhali arasında olan münasibətlər. Maliyyə münasibətlərini fərqləndirən bir sıra xüsusi elementlər vardır:

1. Maliyyə münasibətləri bölgü xarakteri daşıyır, yəni ÜMM və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədardır.
2. Maliyyə münasibətləri bilavasitə dövlətlə əlaqədardır.
3. Maliyyə münasibətləri pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır. Onlar bu və ya digər səviyyələrdə (dövlət, müəssə, təşkilat) pul fondlarının yaradılması iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə edir. Bu münasibətlərin hər üçünə uyğun olan pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aiddir. Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə edir və deməli, iqtisadi bazisin tərkibinə daxildir. Bazis dedikdə üst qurumun əsasında duran istehsal münasibətlərinin məcmusu başa düşülür. Maliyyə iqtisadi bazisin elementidir və iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Çünki hər şeydən əvvəl o, istehsal münasibətlərinin müəyyən tərəflərini universal və mücərrəd formada ifadə edir, tarixi səciyyə daşıyır. Maliyyənin mahiyyətinin müəyyən olunması zamanı da iqtisadçılar arasında böyük fikir ayrılığı yaranır. Onlardan bəziləri maliyyənin bölgü kateqoriyası, digərləri istehsal kateqoriyası, üçüncü qrup isə geniş təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər. Məlum olduğu kimi geniş təkrar

istehsal 4 mərhələdən ibarətdir: istehsal – bölgü – mübadilə – istehlak. Beləliklə maliyyəyə belə tərif vermək olar: Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətlərinin məcmusuna deyilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə bir elmi anlayış kimi adətən elə proseslərin məcmusudur ki, ictimai həyatda müxtəlif formalarda təzahür etsə də hökmən pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunur. Müəssisələrdə təsərrüfat daxili təyinatı malik olan fondların yaradılması üçün mənfəətin bölüşdürülməsi, vergilərin dövlət büdcəsinə ödənilməsi, büdcədən kənar fondlara və xeyriyyə fondlarına vəsait köçürülməsi zamanı hökmən pul vəsaitinin hərəkəti müşahidə olunur. Nə qədər nəzərə çarpan olsa da, pul vəsaitinin hərəkəti özlüyündə maliyyənin mahiyyətini açmağa bilmir. Maliyyənin mahiyyətinin öyrənilməsi üçün bütün maliyyə ünsürlərinin daxili təbiətini xarakterizə edən xüsusiyyətləri bilmək lazımdır.

“Maliyyə” anlayışı pul və əmtəə-pul münasibətlərilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində pulun hərəkətinin fasiləsiz prosesində onların bir sahibkardan digərinə keçidi baş verir. Pul maliyyənin mövcudluğunun mütləq şərtidir.

Maliyyəni digər bölgü kateqoriyalarından fərqləndirən mühüm xüsusi əlamət ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətləri maliyyə resursları formasında olan pul gəlirləri və pul yığımları fondlarının təşkili ilə əlaqədardır. Bu şərt bütün ictimai-iqtisadi formasiyalar üçün ümumidir. Ancaq ictimai-iqtisadi formasiyanın sosial təbiətinin dəyişməsindən asılı olaraq maliyyə resurslarının təşkili və istifadəsinin forma və metodları dəyişilir və təkmilləşdirilir.

Beləliklə, maliyyə - məcmu ictimai məhsulun (ümumi daxili məhsulun) və milli varidatın bir hissəsinin, təsərrüfat subyektlərinə və dövlətdə pul gəlirləri fondlarının yaradılması, həmçinin geniş təkrar istehsalın və əhalinin daim artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində meydana çıxan pul münasibətlər sistemidir.

Maliyyənin başlıca təyinatı pul gəlirləri və pul fondlarının yaradılması yolu ilə nəinki dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını təmin etmək və habelə maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində nəzarət etməkdən ibarətdir.

Maliyyə pul vəsaitlərinin özü deyil, pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair insanlar arasındakı münasibətlərdir. Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesində ictimai-iqtisadi münasibətlərin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Bir elm kimi maliyyənin predmeti ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər sistemindən ibarətdir.

Maliyyə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin konkret forma və metodlarını özündə əks etdirir. Maliyyənin mahiyyəti və məzmunu onun funksiyalarında daha aydın görünür.

Maliyyənin funksiyası dedikdə, ona məxsus olan xassələrin (təyinatı, vəzifələri, icrası, rolu) təzahürü, yəni onun iqtisadi münasibətlər sistemində yerinə yetirdiyi rol başa düşülür. Maliyyənin funksiyası onun mahiyyətini açıqlayır. İqtisadi kateqoriya kimi maliyyəyə 3 funksiya: bölüşdürücü, tənzimləyici və nəzarət funksiyaları xarakterikdir.

Maliyyənin bölüşdürücü funksiyası ÜDM-in, milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir. Dövlətin milli gəlirinin yaradılmasının maddi əsasını ictimai məhsulun təkrar istehsalı təşkil edir. ÜDM-in təkrar istehsalı və onun bölgüsünün bütün mərhələlərində (istehsal, bölgü, mübadilə və son istehlak) maliyyədən bilavasitə istifadə edilir. Maliyyənin vasitəsilə həyata keçirilən milli gəlirin və ÜDM-in bölgüsü və yenidən bölgüsünün son məqsədi məhsuldar qüvvələrin inkişafından, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsindən, geniş əhali kütləsinin yüksək həyat səviyyəsinə nail olunmasından ibarətdir. Maliyyə öz bölgü funksiyasını, habelə müəssisələrin gəlirlərinin formalaşması və bölgüsü prosesində yerinə yetirir.

Maliyyənin digər mühüm funksiyası – nəzarət funksiyasıdır. Nəzarət funksiyası bölgü funksiyasından törəyir və hər şeydən əvvəl ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin pul fondlarına bölgüsü və onların öz məqsədlərinə xərclənməsi üzərində nəzarətdə təzahür edir. Maliyyənin nəzarət funksiyası 2 cür həyata keçirilir: birincisi, manatla nəzarət vasitəsilə, ikincisi, maliyyə orqanlarının həyata

keçirdikləri nəzarət vasitəsilə. Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının, zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyədə keçirməyi təmin etməlidir. Maliyyə nəzarətinin obyektini mərkəzləşdirilmiş, yəni ümumdövlət və bələdiyyə fondlarının və mərkəzləşdirilməmiş, yəni xüsusi sektorun pul fondlarının qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydalarda təşkili, bölgüsü və istifadəsini nəzərdə tutan fəaliyyət təşkil edir.

Maliyyənin bölgü və nəzarət funksiyaları təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılır. Maliyyə mexanizmi - maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi üsullarının məcmusudur. Maliyyə mexanizmi özünə - dövlətdə maliyyə münasibətləri formalarını, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi qaydalarını, maliyyə planlaşdırılması metodlarını, maliyyənin idarə edilməsi formalarını və maliyyə qanunvericiliyini daxil edir.

Müasir dövrdə xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin daha bir funksiyası da özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Maliyyənin tənzimləyici funksiyası, onun cəmiyyətdə mövcud ictimai münasibətlərə - iqtisadi, sosial, siyasi, ailə, mənəvi, əxlaq və s. münasibətlərin inkişafına təsir etməsində təzahür edir. Bu o deməkdir ki, ölkənin maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq, adı çəkilən münasibətlərin pozitiv inkişafı və ya əksinə, tənəzzülü baş verə bilər. Lakin maliyyə ehtiyatlarının səviyyəsinə və onun xərc istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə də mənfi təsir göstərən amillər vardır. Bunlar büdcə kəsiri, iqtisadi böhran, pul kütləsinin əsassız artımı, təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafına vergi və kredit mexanizmlərinin əngəllər törətməsi və ya onların qeyri-səmərəliliyinə, nəhayət, cəmiyyətdə qeyri-stabillik və s. ola bilər.

Maliyyə menecmenti – maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemidir. Maliyyə siyasətini, metodlarını, vasitələrini, eləcə də maliyyə sabitliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün idarəetmə

qərarlarını qəbul edən və bu qərarları praktikada həyata keçirən insanları əlaqələndirən maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemidir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün elementlərinə nüfuz edir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə strukturunun ən mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Maliyyə menecmentinin əsası qısamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi amillərinin təhlilinə əsaslanan və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirən maliyyə siyasətidir. Müvafiq siyasətin işlənilib hazırlanması üçün maliyyə təhlilinin mənbələri dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının (banklar, investisiya şirkətləri, əmtəə, fond və valyuta birjalari) informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və ölkələrarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün hazırlanmış maliyyə-mühasibat hesabatlarıdır. Müəssisələr səviyyəsində müvafiq maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və qərarlar qəbul edilməsi üçün təsərrüfatdaxili prosesləri daha ətraflı açıqlayan daxili idarəetmə informasiyasından da istifadə edilir. Maliyyə menecmentinin məqsədləri aşağıdakılardır: şirkətin fəaliyyətinin faydalı iqtisadi nəticəsinin maksimallaşdırılması, məsrəflər minimallaşdırılmaqla mənfəətin maksimallaşdırılması, şirkətin iqtisadi potensialının artırılması, bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, mövcud maliyyələşdirmə mənbələrindən daha yaxşı istifadə edilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün yeni maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi, şirkətin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması, yaxın gələcəkdə şirkətin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi. Maliyyə menecmenti məqsədlərinə nail olmaq müvafiq idarəetmə metodlarının tətbiq edilməsi sayəsində mümkündür. Maliyyənin idarə edilməsi metodları konkret tarixi xarakter daşıyır, makro və mikro səviyyələrdə iqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə bu metodlar da inkişaf edir. İnkişaf etmiş bazar münasibətləri şəraitində maliyyənin idarə edilməsinin əsas metodları aşağıdakılardır: prnoqnozlaşdırma və planlaşdırma, maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə, özünümaliyyələşdirmə, vergitutma, sığorta, lizinq, trast, faktoring, girov, maddi həvəsləndirmə, sanksiyaların tətbiq edilməsi. Maliyyə menecmenti müəyyən

maliyyə vasitələri toplusunun köməyi ilə həyata keçirilir: ilkin vasitələr – pul vəsaitləri, debitor və kreditor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları – səhmlər və istiqrazlar; təkrar vasitələr – opsiyonlar, fyuçerslər, forvard kontraktları.

Şirkətdə maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi xüsusi olaraq bu məqsədlə yaradılmış xidmətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bir qayda olaraq həmin xidmətlərə maliyyə üzrə vitse-prezident və ya maliyyə direktoru rəhbərlik edir. Maliyyə xidmətinin strukturuna daxil olan bölmələr maliyyə təhlili, proqnozlaşdırma və planlaşdırma, kredit siyasəti, pul vəsaitlərinin və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının idarə edilməsi, vergitutma və dövlət tənzimləmə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlər, investisiya fəaliyyəti, eləcə də şirkətin mühasibat hesabatının tərtib edilməsi ilə məşğul olurlar.

XX əsrin ortalarında iri biznesin təşəkkülü və milliləşdirilməsi maliyyə bazarlarının inkişafı ilə əlaqədar şirkətlərin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas aləti kimi «maliyyə» termini yeni reallığı nəzərə almaqla dəyişdirilmişdir. Bu dəyişiklikdə ən çox xüsusi biznes sferasında maliyyə resurslarının dövr etməsi ilə əlaqədar motivlərin alınması nəzərə çarpır.

Müasir iqtisadi lüğətdə göstərilir ki, «maliyyə» terminini dar mənada monitar formada kapital kimi, yəni maliyyə bazarının, yaxud maliyyə institutunun köməyi ilə uzunmüddətli məqsəd üçün ayrılmış, yaxud alınmış fondlar kimi aydınlaşdırmaq olar. Geniş mənada bu termin istənilən mənbədən alınmış və istənilən məqsədlər üçün istifadə olunmuş fondlara şamil edilir.

Maliyyə menecmenti firmanın (müəssisənin) qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq kontekstində müstəsna rol oynayır. Müəssisə maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin formalaşması və strukturlaşması onun qarşısında duran məqsədli tapşırıqların prioritetliyi əsasında həyata keçirilir, yəni yaradılan sistem həm ümumfirma, həm də dar funksional xarakterli müəyyən məqsədlərə çatmağa səbəb olsun.

Aydındır ki, ümumi halda iqtisadi məqsədlərin məcmusu haqqında danışmaq olar. Həmin məqsədlərə nail olunması firmada maliyyə menecmenti sisteminin uğurla fəaliyyət göstərməsi, xüsusilə müflisləşmə və iri maliyyə

uğursuzluqlarından qaçmaq, rəqiblərlə mübarizədə liderlik, istehsal həcmnin artırılması və realizasiyası, maksimum mənfəətin əldə edilməsi, əmtəə bazarında müəyyən paya malik olması əlamətlərinə xidmət edir. Müxtəlif vəziyyətlərdən asılı olaraq bu və ya digər kəmiyyət, yaxud keyfiyyət göstəricilərinin məqsədyönlülüyünü əsaslandırmaq olar. Konkret situasiyadan, fəaliyyət növündən, firmanın, yaxud layihənin təyinatından və digər vəziyyətlərdən asılı olaraq bu və ya digər meyarlar çıxış edə bilər. Ən ümumi halda kapitallaşmanın artırılması və mənfəətin dayanaqlı alınmasına yönəldilən iki baza yanaşmasından söhbət gedə bilər.

Biznes fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar maliyyə menecmenti bütöv maliyyə elmindən ayrılaraq müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Maliyyə elminin təşəkkülü və inkişafı üçün səciyyəvi olan iki mərhələni ayırmaq olar: birincisi, Rim imperiyası vaxtında başlayan və XX əsrin ortalarında başa çatan mərhələdir ki, bunun nəzəri əsasını maliyyənin klassik nəzəriyyəsi təşkil edir; bu mərhələnin məntiqi davamı kimi gələn və nəzəri əsasını maliyyənin qeyri-klassik nəzəriyyəsi təşkil edən ikinci mərhələdir. Birinci nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyələrdə dominantlıq dövlətdir, ikinci nəzəriyyənin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, maliyyələrdə dominantlıq xüsusi sektora məxsusdur.

Orta əsrdə maliyyə mövzusu üzrə hər hansı əhəmiyyətli sistemləşdirilmiş işlər görülməmişdi. Məhz elə ona görə də bir çox alimlər orta əsrin sonunu maliyyə elminin inkişafının ikinci dövrü – elmi işləmələrə keçid mərhələsi adlandırmışlar.

Orta əsrlərin sonunda dövlət xəzinəsinin karol xəzinəsindən ayrılması prosesi başladı. Səbəb aydındır: daim artan dövlət xərclərini karol xəzinəsi ödəyə bilməzdi; dövlət ehtiyaclarını ödəmək üçün iri həcmli daxili vəsait mənbələrinin yaradılmasında təzahür edən problemi domen, rəqaliya, rüsum və müxtəlif yığımlar hesabına həll etmək mümkün deyildi. Ona görə də XVIII əsrin sonunda bir çox ölkələrdə təzahür edən vergi sisteminin formalaşması prosesinin aktivləşməsi tamamilə təbii hal idi. Domen, rəqaliya və yığımların idarə edilməsinin ümumi prinsiplərini formalaşdırmağa cəhd edən müəlliflərin ilk kitabları yalnız XV-XVI əsrlərdə işıq üzü görmüşdü. Maliyyə haqqında biliklərin sistemləşdirilməsinə İtaliya alimləri böyük töhfə vermişlər. Rus alimi

A.İ.Bukovetski «Maliyyə elminə giriş» kitabında qeyd edir ki, maliyyənin klassik nəzəriyyəsi sahəsində «moqikanlardan axırincısı», məhz İtaliyanın şəhərlərində XV əsrdə maliyyə elminin xüsusi yaranması baş vermişdir. Bu kapitalın ilkin yığılma erasını açan merkantalizmdən əvvəlki illərdə olmuşdu. Bu cərəyanın əsas ideyası təsərrüfat həyatına dövlətin aktiv müdaxiləsində ifadə olunur, onun başlıca elementi isə aktiv ticarət balans sistemi idi.

Formalaşan maliyyə elminin iki xüsusiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Birincisi, maliyyə birmənalı dövlət vəsaiti kimi traktovka edilirdi; sonradan onların təqdim sferası genişləndi; maliyyə altında açıq ittifaqlara məxsus vəsait başa düşülürdü. İkincisi, maliyyə təkcə pul vəsaitinə aid edilmədi; maliyyə altında pul, materiallar, xidmətlər şəklində alınmış dövlətin istənilən vəsaiti başa düşüldü.

Maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı XX əsrin ortalarında başa çatdı. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonra dünya iqtisadiyyatında vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi, yəni bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə dövlətin və açıq ittifaqların iqtisadiyyatda rolu azalmağa başladı. Kapitalın inkişafı və beynəlmiləşməsi, transmilli şirkətlərin rolunun artması, istehsal sahəsində təmərküzləşmə prosesi, biznesin resurs təminatı sistemində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin güclənməsi XX əsrin ortalarında istənilən iqtisadi sistemin əsas sistemyaradıcı səviyyəsində, yəni təsərrüfat subyektinin səviyyəsində maliyyənin rolunun nəzəri dərk edilməsini zəruriyyətə çevirdi. İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin sayıyla maliyyə nəzəriyyəsi XVIII-XIX əsrlərdə alimlərin yuxarıda qeyd edilən baxışları ilə müqayisədə xeyli təkmilləşdirilmişdi. Mübaliqəsiz demək olar ki, maliyyənin klassik nəzəriyyəsi çərçivəsində əsasən mərkəzləşdirilmiş (yaxud açıq) maliyyə inkişaf etdirilmiş və sistemləşdirilmişdi.

XX əsrin 40-50-ci illərini maliyyə elminin inkişafında prinsipcə yeni mərhələnin başlanğıcı adlandırmaq olar, məhz həmin illərdə maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsi inkişaf etdirilmişdi. Yeni nəzəriyyənin təşəkkülü və inkişafı çox sürətli tempə getmişdi; əsas səbəb biznesin inkişafı və beynəlmiləşməsi, maliyyə bazarının möhkəmlənməsi, bank sektorunun genişlənməsi və s. ilə əlaqədar

praktiklər tərəfindən son dərəcə tələbatın artması olmuşdur. Artıq XX əsrin 50-ci illərinin sonunda İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin səyi sayəsində mikroiqtisadiyyatdan yeni bir istiqamət ayrıldı və maliyyə elmində üstünlük təşkil etdi.

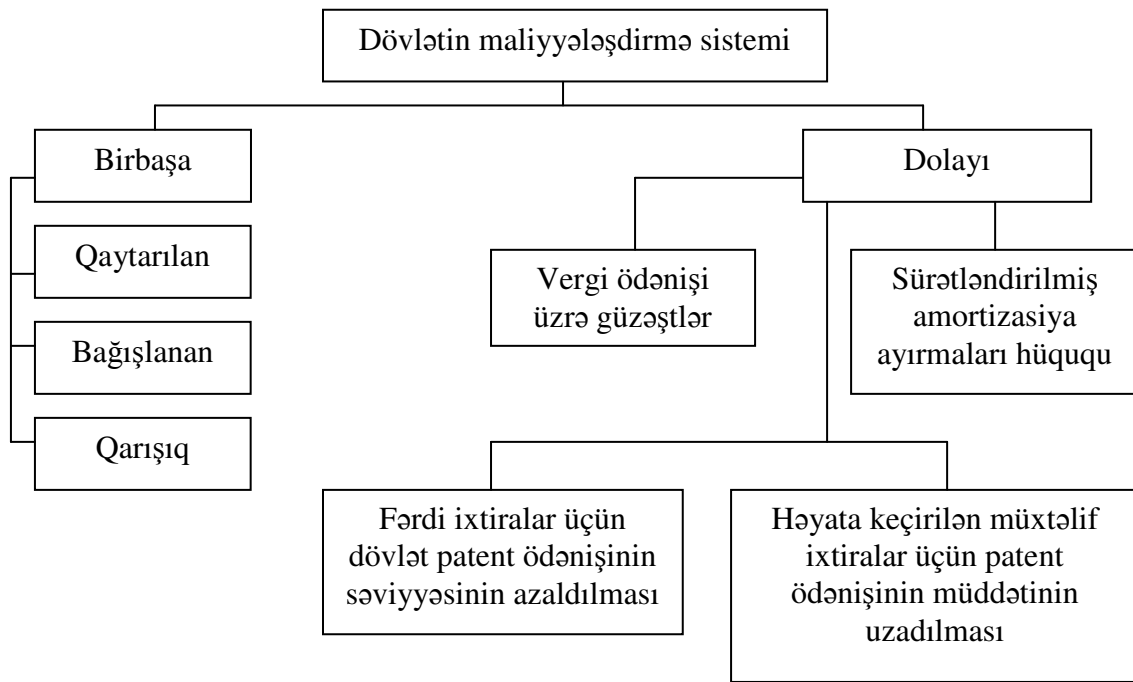
Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsini ümumi şəkildə maliyyə üçlüyünün: resurslar, münasibət, bazarların təşkili və idarə edilməsi barədə biliklər sistemi kimi müəyyənləşdirmək olar. Bu nəzəriyyə çərçivəsində aksent, hər şeydən öncə, bazar iqtisadiyyatının əsas sistemvaradıcı elementi kimi firmanın maliyyəsinin idarə edilməsində meyllərin ümumiləşdirilməsi, izahı, proqnozlaşdırılması və formalaşmasına edilir.

Kapital bazarına və iri şirkətlərə diqqət yetirilməsi təsadüfi deyil. Dünya təcrübəsi göstərir ki, real bazar iqtisadiyyatında səhmdar cəmiyyətləri mühüm rol oynayır. Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin ümumi sayında onların xüsusi çəkisi nisbətən böyük deyil, amma milli sərvətin yaradılmasında töhfəsi son dərəcə böyükdür. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatında korporativ biznes aparıcı rol oynayır; kapitalın təmərgüzləşmə səviyyəsi yüksəkdir; milli iqtisadiyyata iri şirkətlər nəzarət edirlər; maliyyə bazarlarının rolu böyükdür, məhz bu bazarlar bir çox iqtisadi fəlakətlərin, sarsıntıların katalizatoru sayılır.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin əsasını maliyyə bazarlarının fəaliyyət prinsipləri haqqında biliklərin sistemləşdirilməsi təşkil edir. Maliyyə kapitalı təşəkkül tapdıqca iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə bazarlarının rolu daha əhəmiyyətli olur. XIX əsrin sonunda maliyyə bazarlarında yaranmış meyllərin nəzəri dərk edilməsinə, birjaların və birja torqları iştirakçılarının işinə bəzi standart yanaşmaların hazırlanmasına tələbat tədricən formalaşırdı.

Maliyyə menecmentinin məşhurlaşmasında İngiltərə-Amerika məktəbinin nümayəndələri T.Kouplyend, Dj.Uyeston, R.Breyli, S.Mayers, Y.Briqxem və başqalarının xidmətləri böyükdür. MDB məkanında maliyyə menecmenti haqqında elmin inkişafı Avropa ölkələrindən xeyli geri qalırdı, uçot və maliyyə sahəsində yenilik əsasən Almaniyadan gəlirdi. Rusiyada maliyyə üzrə ilk nəşr olunmuş kitab (1806-cı il) Alman professoru X.Şletserin monoqrafiyasının tərcüməsidir.

Rusiyada maliyyənin inkişafında N.İ. Turqenyevin 1818-ci ildə nəşr olunmuş «Vergilər nəzəriyyəsi təcrübəsi» adlı əsəri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilir. O, vergilərin yaranma tarixini qısa təsvir etmiş, vergi siyasətinin prinsiplərini formalaşdırmış, vergilərin müxtəlif təsnifatını göstərmiş, hər bir verginin iqtisadi mahiyyətini açmış, kapitalın müxtəlif növlərinin traktovkasını vermişdi.

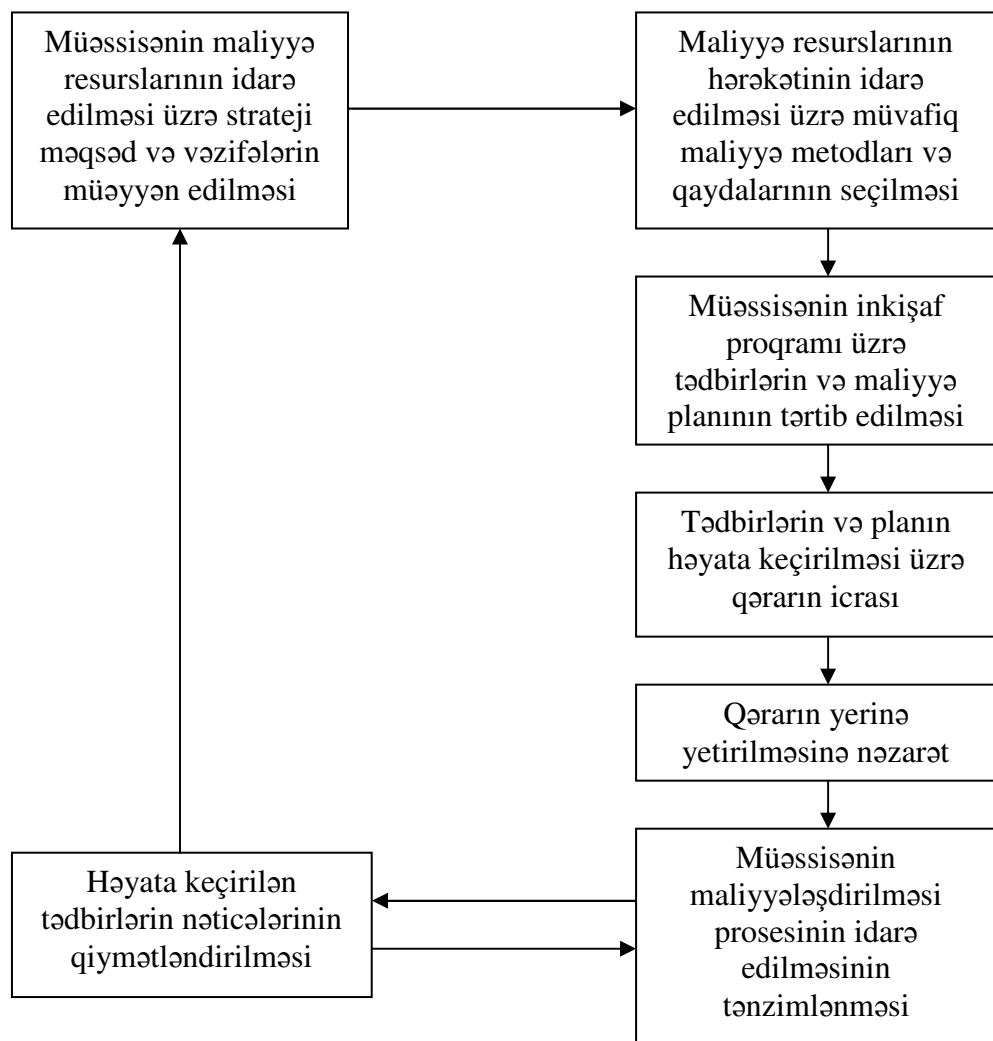

Şəkil 1. Dövlətin maliyyələşdirmə sisteminin prinsiplial quruluşu

XIX əsrin əvvəlində artıq başa düşüldü ki, maliyyə elminin məzmunu yalnız vergilər və rüsumlardan ibarət deyil, dövlət krediti onun mühüm komponentidir. Bu istiqamətdə ilk sistemləşdirilmiş əsəri M.F. Orlov yazmış və 1833-cü ildə çap etdirmişdir. O, kredit anlayışına aydınlıq gətirmiş, dövlət krediti ilə xüsusi kredit arasındakı fərqi müəyyənləşdirmiş, dövlət kapitalının yaranmasının əsas mənbələri kimi vergilərin və istiqrazların əhəmiyyətini əsaslandırılmış, həmin mənbələr arasındakı prinsiplial fərqi açıqlamış, vergiqoyma və kredit sahəsində qərb ölkələrinin təcrübəsini ümumiləşdirmişdir.

Maliyyənin idarə edilməsi bütün iqtisadi formasiyalarda, o cümlədən planlı iqtisadiyyatda mövcud olmuşdur. “Maliyyə menecmenti” anlayışı isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin idarə edilməsini ifadə edir. XX əsrdə maliyyə elmində edilmiş çoxlu yeniliklərdən iki istiqaməti – portfel nəzəriyyəsi və kapitalın strukturu nəzəriyyəsi iri şirkətlərin maliyyəsinin idarə edilməsi elminin və texnikasının əsas mahiyyətini ifadə edir, çünki iki prinsipial suala: maliyyə resurslarını haradan almaq və hara yönəltmək suallarına cavab verməyə imkan verir.

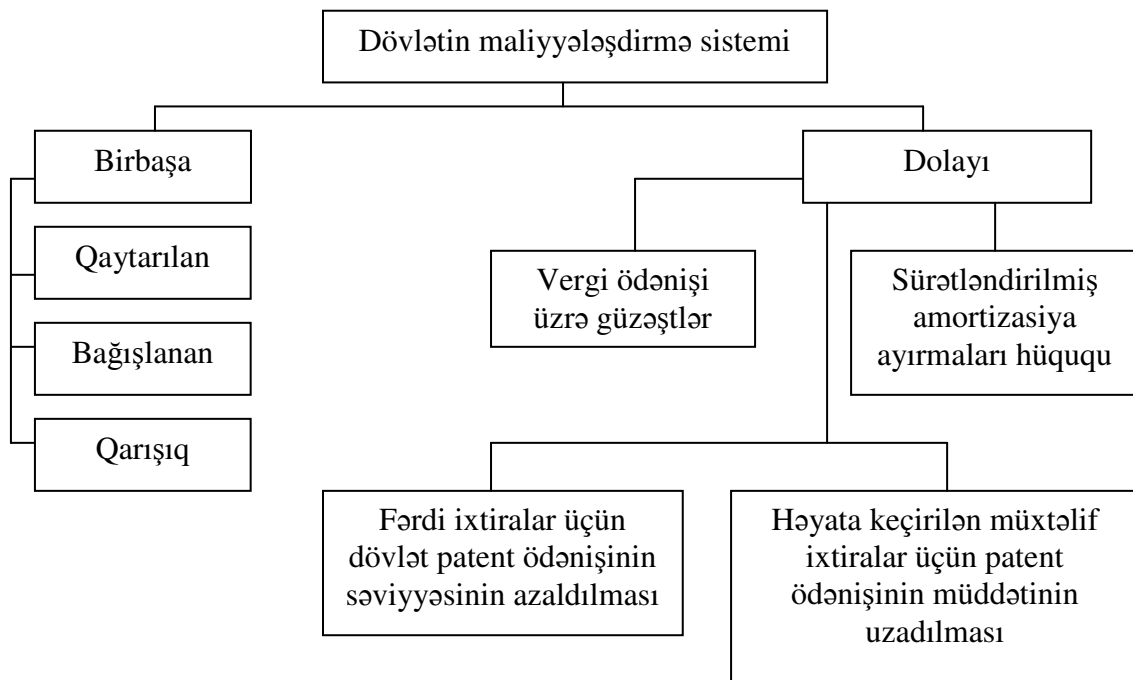

Şəkil 2. Maliyyə menecmentinin prinsipial sxemi

XX əsrin ortalarında maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinə dair sanballı monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Bununla belə həmin əsərlərdə müəyyən spesifiklik müşahidə olunur, yəni maliyyə nəzəriyyəsi üzrə elmi ədəbiyyatlarda

kapital bazarının problemləri geniş şərh olunmuş, şirkətlərin maliyyə resurslarının idarə edilməsi məsələlərinə çox az yer ayrılmışdır. Şübhəsiz ki, maliyyənin idarə edilməsinin nəzəri əsaslarını bilmək zəruridir. Lakin onun tətbiqi aspektləri də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz axırınıcı amil 1960-cı illərdə firmanın maliyyəsinin idarə edilməsinin metodologiyasına və texnikasına həsr olunmuş elm kimi «maliyyə menecmenti» tətbiqi fənnin təşəkkülünə xidmət etmişdir. Bu yeni fənn üzrə ilk monoqrafiya 1962-ci ildə Dj.Uyeston və T.Kauplyend tərəfindən yazılmışdır. İndi artıq demək olar ki, maliyyə menecmenti təkcə müstəqil elmi istiqamət və praktiki fəaliyyət kimi deyil, həm də ali məktəblərdə tədris fənni kimi təşəkkül tapmışdır.

«Dövlət ehtiyac olmadan biznesə müdaxilə etməməlidir» prinsipi bir çox ölkələrdə biznesin təşkilinin mühüm prinsiplərindən birinə çevrilmişdir ki, bu da İngiltərə-Amerika modelindən istifadə edən ölkələrdə mühasibat uçotunun tənzimlənməsi sistemə bilavasitə təsir etmişdir. Maliyyə sahəsində ən yaxşı əsərlərdən biri olan K.Payın ikicildlik əsəri alman dilindən tərcümə edilib 1832-ci ildə Rusiyada nəşr olunmuşdur.

Şəkil 3. Dövlətin maliyyələşdirmə sisteminin prinsipial quruluşu

Dünya təcrübəsini Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaq, maliyyə menecmentinin inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq zəruridir. Bunun üçün inkişaf etmiş qərb ölkələrində maliyyə menecmentinin inkişaf mərhələlərini və qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək, həmin mərhələləri şərtləndirən amilləri aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu qanunauyğunluqlar qərb ölkələrində maliyyə menecmentinin təşəkkül prosesini xarakterizə edən tarixi hadisələrin obyektiv əlaqələrini ifadə edir, həmçinin Azərbaycanda maliyyə menecmentinin spesifik cəhətlərini, onun inkişafına yanaşmaların xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Maliyyə menecmentinin təşkili xüsusiyyətlərini tam açıqlamaq üçün ilk növbədə onun mahiyyətini, bütünlükdə maliyyənin idarə edilməsi problemlərini və istiqamətlərini açıqlamaq lazımdır. Maliyyə menecmenti – maliyyə ilə bağlı peşə fəaliyyətinin növü olmaqla firmaların maliyyəsinin idarə edilməsi ilə məşğuldur. Bazar münasibətləri şəraitində hər bir sahibkar firmanın başlıca vəzifəsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması əsasında mənfəət artımını, firma səhmlərinin məzənnə dəyərinin yüksəldilməsini təmin etməkdən, investisiya layihələrinin səmərəliliyini artırmaqdan, firmanın maliyyə resurslarını, dövriyyə aktivlərini səmərəli halda idarə etməkdən və sairədən ibarətdir. Həmin tələblər baxımından maliyyə menecmenti özünə firmaların maliyyə siyasətinin formalaşmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin konkretləşdirilməsi məsələlərini, firma rəhbərliyinin, onun istehsal və funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatının tərtib edilməsini və s. daxil edir. Deməli, burada maliyyə ilə idarəetmə kateqoriyaları bir-birinə üzvi bağlı olan vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan maliyyə çoxmənalı və çoxaspektli iqtisadi kateqoriyadır. O, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin əmələ gəlməsi (formalaşması), bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi proseslərini, müxtəlif pul vəsaitlərinin hərəkətini, geniş iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Ona görə də maliyyənin idarə edilməsi problemləri menecmentin mexanizminin iqtisadi metod baxımından bütün elementlərini özündə əks etdirir. Adı çəkilən problemlərə əsasən aşağıdakılar daxildir:

1. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) təkrar istehsalı prosesinin dəyər, maliyyə cəhətindən öyrənilməsi, gəlirlər, xərclər, mənfəət dinamikasının müəyyən edilməsi;
2. Ayrı-ayrı maliyyə əməliyyatlarının icrası, pul vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi;
3. Valyuta və qiymətli kağızlar bazarının qarşılıqlı asılılıq halında öyrənilməsi;
4. Pul tədavülü və maliyyə proseslərinin vəhdət halında tənzim edilməsi;
5. Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin sosial-iqtisadi problemlərlə optimal uzlaşdırılması;
6. Gəlirlərin ilkin və yenidən bölüşdürülməsi üzərində nəzarətin təşkili və gücləndirilməsi;
7. Gəlirlər və xərclərin büdcələşməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
8. Büdcə siyasətinin iqtisadi strategiya proqramı ilə əlaqələndirilməsi;
9. Dövlətin mərkəzləşmiş maliyyə resursları ilə qeyri-dövlət sahibkarlıq kapitalının əlaqələndirilməsi;
10. Ölkənin maliyyə sisteminin, maliyyə resurslarının dünya maliyyə sistemi ilə məqsədyönlü inteqrasiyanın təmin edilməsi;
11. Dövlət büdcəsi ilə büdcədən kənar fondlar arasındakı düzgün əlaqənin təmin edilməsi;
12. Nağd pul, nağdsız pul və qiymətli kağızlar (səhm, veksəl, opsiya və s.) arasında iqtisadi şəraiti nəzərə alan nisbətlərin tənzim edilməsi;
13. Dövlət krediti ilə kommərsiya, təsərrüfat subyektlərinin, bank kreditlərinin koordinasiya edilməsi;
14. Vergilər üzrə fiskal, tənzimləyici və stimullaşdırıcı siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsi;
15. Qiymətin əmələ gəlməsində bazar mexanizmi ilə dövlət siyasətinin uzlaşması.

Eyni zamanda maliyyə menecmentinin keyfiyyəti müəssisə daxilində idarəetmənin ümumi keyfiyyətini də əks etdirir. Maliyyə menecmenti orta sahə

səviyyəsindən yüksək olan gərginlik konsepsiyasının təmin edilməsinə əsaslanır. Bu baxımdan, B.Karlof haqlı olaraq qeyd edir ki, "... sahibkarlığın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəticədə daha az xərclə potensial mənfəəti təyin etməyə imkan yaransın", "... sahibkarlığın mahiyyəti təkcə biznesin idarə edilməsini özündə əks etdirmir, lakin o, biznes fəaliyyətini həyata keçirmək üçün imkanları aşkar etmək və ondan istifadəni bacarmaqdır". Təcrübə göstərir ki, yüksək inflyasiya şəraitində sahibkarlığı inkişaf etdirmək və bu sahədə müvafiq strategiya işləyib hazırlamaq mümkün deyildir. Strategiya sahibkarlıqla menecerlərin tələbatını ödəyə bilən məhsul istehsalı prosesini təşkil etdiyi şəraitdə formalaşır. Bu zaman sahibkarın qarşısına qoyduğu başlıca məqsəd – toplanmış kapital və cəlb edilən investisiyadan səmərəli istifadə etmək istiqamətində inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və həyata keçirməkdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

- müəssisənin əmlakının dəyəri, quruluşu və formalaşma mənbəyi qiymətləndirilməli;
- maliyyə resurslarından istifadənin başlıca istiqamətlərinin açıqlanması;
- maliyyə avadanlığını müəyyən edən göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Bəzi parametrlər üzrə maliyyənin idarə edilməsi təbii idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinə aiddir, maliyyə menecmentini təsvir və strukturizasiya edərkən bu funksiyalar adekvat, xüsusilə planlaşdırma, təhlil, nəzarət və s. metodikalarda öz əksini tapır.

Məlumdur ki, idarəetmə elm ilə incəsənətin sintezini ifadə edir. Başqa sözlə, idarəetmə qərarlarının, o cümlədən maliyyə xarakterli qərarların qəbulunda subyektiv amillər əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz ona görə də maliyyə menecmentinin aydın praktiki istiqaməti vardır və o, nəzəri fikirlər və onların praktiki realizasiyası arasında özünəməxsus körpü rolunu oynayır. Maliyyə menecmentinin bu cəhəti həm maliyyə menecerinin fəaliyyətinin informasiya təminatı, həm də bu iki istiqamətin nümayəndələrinin fəaliyyət obyektinin uyğun gəlməsi mövqeyindən mühasibat uçotu ilə sıx əlaqə yaradır.

1.2. Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları

Şirkətin məqsədini və siyasətini onun mülkiyyətçiləri (səhmdarları) müəyyənləşdirir, hansıki maraqlarını səhmdarların seçdikləri idarə heyəti və direktorlar şurası təqdim edirlər. İdarə heyətinin məsuliyyəti xüsusi idarəetmə komandasının köməyi ilə düzgün qərarların qəbulundan, firmanın işinin effektivliyinə təsirindən, istehsalın və maliyyə axınlarının operativ idarə edilməsindən ibarətdir. Direktorlar Şurasına şirkətin idarə heyətinin təklif etdiyi şəxslər və idarəetmənin yuxarı eşelonu daxildir. Səhmdarlar Direktorlar Şurasına firmanın məqsədinin müəyyənləşdirilməsi və siyasətinin formalaşdırılması daxil olmaqla böyük səlahiyyətlər verirlər.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasına belə yanaşma iki mövqedən inandırıcıdır. Birincisi, əgər firmanın idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar məşğul olarsa, bu praktiki cəhətdən səmərəli ola bilməz. İkincisi, müvafiq təhsili və praktiki vərdişi olan peşəkar menecerlər firmanın işinin daha yüksək effektivliyini təmin edə bilər. Əksər səhmdarlar üçün göndərilən səlahiyyətlər hələlik direktorlar şurası tərəfindən yerinə yetirilən iş dividendlərinin ödənilməsi və mənfəətin alınması baxımından firmanın sahiblərini təmin edir.

Kiçik firmalar adətən öz sahibləri tərəfindən idarə olunurlar. Belə firmaların sahibləri və menecerləri arasında heç bir münaqişə yaranma bilməz, belə ki, onlar eyni adamlardır. Əksər iri şirkətlər peşəkar menecerlər tərəfindən idarə olunur, hansıki, onlar qanuna uyğun olaraq səhmdarların maraqlarını ifadə etməlidirlər.

Menecerlərin vicdansız qərarlarından mühafizə üçün səhmdarlar direktorlar şurasına xarici menecerlərin – məşhur maliyyəçilərin və siyasətçilərin daxil edilməsini tələb edirlər, hansıki onların şirkətin idarə heyətinin üzvlərilə sıx əlaqəsi yoxdur.

Bir sıra iqtisadçılar hesab edirlər ki, iri şirkətlər çox vaxt vicdansız və cəmiyyətin əleyhinə hərəkət edirlər, ona görə onlar milliləşdirilməlidirlər. Həmin iqtisadçılar qeyd edirlər ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rolu daha yüksək olmalıdır, çünki iri şirkətlər dövlətin nəzarətindən kənar qalaraq

cəmiyyətin ən varlı və kasıblar təbəqəsinə parçalanmasına, sosial gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Digər iqtisadçılar, məsələn M.Fridman, Dj.Xiks və başqaları isə əksinə iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu söyləyirlər. Onlar hesab edirlər ki, biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan firmanın əsas funksiyası tələb olunan məhsulun buraxılışı və mənfəətin alınmasıdır. Yalnız dövlətin müdaxiləsindən azad iqtisadi münasibətlər istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini və demokratik cəmiyyətin inkişafını təmin edir. Real iqtisadi proseslər isə axırıncı nöqteyi-nəzərə yol vermir. İqtisadi münasibətlərin inkişafı təkcə xüsusi kapitalın nəzarəti altında gedə bilməz, bu prosesdə dövlət, fəhlələrin həmkarlar ittifaqı, istehlakçılar qrupu və başqa ictimai təşkilatlar iştirak etməlidirlər.

Hazırda elə bir ölkə yoxdur ki, iqtisadiyyatın inkişafının idarə edilməsində, maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsində, uçot stavkalarına nəzarətdə dövlətin bu və ya digər dərəcədə rolu hiss edilməsin.

Obyekt-məqsədli yanaşmanın əsasını idarəetmə obyektlərinin strukturizasiyası təşkil edir, yəni məntiqi sual yaranır: «Maliyyə meneceri nəyi idarə etməlidir?».

Prosedur-məqsədli yanaşma maliyyə menecmentinin prosedurlarının strukturizasiyasına əsaslanır, yəni məntiqi sual yaranır: «Müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olunması üzrə tədbirlər sistemində hansı əsas prosedurları maliyyə meneceri yerinə yetirməlidir?».

Obyekt-prosedur yanaşması maliyyə menecerinin fəaliyyətinin statik və dinamik aspektlərinin birləşdirilməsi hesabına yuxarıda deyilənləri sintez edir. Burada məntiq aydındır və ona əsaslanır ki, birinci və ikinci yanaşmalarda zəif cəhətlərin olması istisna deyil.

Maliyyənin idarə edilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasi sahəsində baxılan yanaşmalar ingiltərə-amerika məktəbinin din nümayəndələrinin ideyalarına əsaslanır.

Məqsədi pul axınlarını optimallaşdırmaq olan maliyyənin idarə edilməsi sistemine ikisəviyyəli model kimi baxmaq məqsəduyğundur:

– makrosəviyyə – dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının maliyyələrinin idarə edilməsi;

– mikrosəviyyə – təsərrüfat subyektlərinin maliyyələrinin idarə edilməsi.

Makrosəviyyədə maliyyənin idarə edilməsinin əsas vəzifəsi dövlət və bələdiyyə büdcələri və kreditlərini idarə etmək, monitar və fiskal siyasəti həyata keçirməkdir. Makrosəviyyədə maliyyənin idarə edilməsinin məntiqi və prinsipləri sahibkarlıq sektorunun, yəni təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi-nin idarə edilməsində baza parametrlərini və məhdudiyyətləri müəyyənləşdirirlər. Bununla belə istənilən müəssisə bəzi sistemləri, təsərrüfat subyekt-lərinin maliyyəsinin idarə olunması sisteminin konseptual əsasları kimi təsnifləşdirilən müəyyən standartlar və qaydaların nəzəri ümumiləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən maliyyənin idarə olunmasını ifadə edir. Sözsüz ki, təsərrüfat subyektləri çoxlu parametrlərinə: fəaliyyət növlərinə, müəssisənin ölçüsünə, aktivlərin strukturuna, maliyyə strukturuna və s. görə fərqlənirlər ki, bu da hər bir konkret müəssisədə maliyyənin idarə edilməsi sisteminə bilavasitə təsir edir, lakin onun fəaliyyət məntiqi variantsız olaraq qalır.

Məhz bu məntiqin təsviri elmi istiqamət kimi maliyyə menecmentinin məzmununu zənginləşdirir; bununla belə onun digər tərəfi – maliyyənin idarə edilməsinin metod və üsullarının praktiki realizasiyası mövcuddur. Başqa sözlə, maliyyə menecmentini həm elmi, həm də praktiki aspektdən xarakterizə etmək olar. Birinci halda söhbət bu elmi istiqamətin konseptual əsaslarının təsviri, ikinci halda isə təsərrüfat subyektinin maliyyəsinin idarə edilməsinin konkret metod və üsulları barədə gedir.

Maliyyə menecmentinin mahiyyəti mümkün nəticənin alınması məqsədilə maliyyə axınlarını optimallaşdırmaqdan ibarətdir. Çoxlu axınların, xüsusilə müəssisəyə kənardan daxil olanların rəqs etməsi, bir qayda olaraq, maliyyə müqavilələri şəklində tərtib olunmuş bəzi maliyyə münasibətlərinin qurulmasının nəticəsidir. Axının iki əsas xarakteristikası olur: axının əvvəli, yəni maliyyə resursları haradan alınmışdır; axının sonu, yəni bu resurs hara yatırılıb. Bundan başqa, nəqədərki axınların çoxluğu və qarşılıqlı əvəz olunması vardır, maliyyə

menecmenti çərçivəsində həm yaranma mənbələri üzrə, həm də investisiyalaşdırma variantları üzrə axınların optimal stukturu barədə məsələ ortaya qoyulur. Beləliklə, maliyyə menecmenti maliyyə mexanizmləri, resurslar, maliyyələşmə mənbələri, maliyyə nəticələri, cari pul axınları kimi baza elementlərinə ayrılır.

Məlum olduğu kimi, elm həqiqət haqqında obyektiv biliklərin formalaşması və nəzəri cəhətdən sistemləşdirilməsi üçün insanın fəaliyyət sferasını ifadə edir. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinə həmçinin bu subyektin xüsusiyyətlərinə münasibət üzrə variantlaşmış müəyyən qanunauyğunluqlar xasdır. Maliyyə menecmenti çərçivəsində həmin qanunauyğunluqlar sistemləşdirilir və buna görə də maliyyə menecmenti öz kateqoriya aparatı və alətləri olan müstəqil elmi istiqaməti ifadə edir.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə əhatə olunan siyasi-iqtisadi mühit kontekstində təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyət məntiqi, strukturu və prinsiplərini müəyyənləşdirən nəzəri biliklərin məcmusu başa düşülür.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarını (CFjm) qarşılıqlı əlaqəli səkkiz elementlərdən ibarət olan model şəklində təqdim etmək məqsəduyğundur

$$CFjm = \{S1, OT, SC, BC, FP, MM, SS\},$$

harada, S1 – iştirakçıların maraqları;

OT – maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədlərinin ierarxiyası;

SC – kateqoriya sistemi;

BC – baza (fundamental) konsepsiya sistemi;

FP – maliyyə prosesləri;

MM – elmi-praktiki instrumentariya (metodlar, modellər, üsullar və alətlər);

FM – maliyyə mexanizmləri;

SS – təminədiçi altsistemləri.

İştirakçıların maraqları. Təsərrüfat subyektini insan amilinin mütləq və üstün iştirakı ilə resursların məcmusu kimi müəyyən edilən sosial-iqtisadi sistemi ifadə

edir. Bu sistem təcrid edilmiş halda deyil, ətraf mühitin təsiri altında fəaliyyət göstərir. Ona kapital göndərənlər, cari fəaliyyət iştirakçıları, dövlət və açıq orqanları, şirkətin işçiləri və sair maraqlı şəxslər daxildir.

Məqsədlərin ierarxiyası. Müəssisə maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi elə şəkildə qurulmalıdır ki, həm maraqlı şəxslərin məqsədli göstərişlərinin rəqabətliyinin təmin edilməsi, həm də vaxt və struktur təşkilediciləri üzrə müəssisənin məqsədli göstərişlərinin nizama salınması və razılaşdırılması kimi kontekstdə onun harmoniyası haqqında danışıla bilsin.

Maliyyə menecmentinin kateqoriya sisteminə amil, model, stavka, faiz, diskont, maliyyə aləti, pul axını, risk, gəlir və s. aiddir.

Baza konsepsiyası maliyyə menecmentinin məntiqini və praktikada onun tətbiqi metodları və üsullarının istifadəsini müəyyənləşdirir.

Maliyyə prosesləri. Maliyyənin idarə edilməsi iki eyni proseslərin səfərbəretmə, yəni vəsaitlərin cəlb edilməsi və onların axınlar və investisiyalaşdırma, yəni vəsaitlərin qoyuluşu və onların axınları münasibətində qəbul edilən qərarların sonsuz əvəz edilməsi şəklində reallaşdırılır.

Elmi-praktiki instrumentariya (apparat) – təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin ümumi elmi və konkret elmi üsullarının məcmusudur. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə mexanizmlərinin əsas növləri maliyyə bazarları, institutları və alətləri hesab edilir.

Təminədiçi sistemlər. Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının bu elementi onun praktiki reallaşdırılması imkanlarını müəyyənləşdirir.

Maliyyə menecmenti elm kimi müasir maliyyə nəzəriyyəsi və maliyyə bazarlarındakı meyillərin mahiyyətini, maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi məntiqini, kəmiyyət təhlilinin bu və ya digər metodlarının tətbiqinin əsaslandırılmasını başa düşmək üçün xidmətədiçi metodoloji əsas çərçivəsində hazırlanmış fundamental konsepsiyalara əsaslanır. Konsepsiya hər hansı təzahürlərin şərhini üçün əsas ideyaları ifadə edən, onların başa düşülməsinin, traktovkasının müəyyən üsuludur.

Maliyyə menecmentinin fundamental konsepsiyalarına pul axınları konsepsiyasını; pul resurslarının müvəqqəti dəyərini; risk və gəlir arasında kompromisi; əməliyyat və maliyyə risklərini; kapitalın dəyərini; kapital bazarının effektivliyini; informasiyanın asimmetrikliliyini (uyğunsuzluğu); agentlərin münasibətini; alternativ xərcləri; təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin müvəqqəti qeyri-məhdudluğu; təsərrüfat subyektinin əmlak və hüquqi ayrılmasını aid etmək olar.

Müəssisənin əsas məqsədi səhmdarın mülkiyyətini maksimumlaşdırmaq və onun nəticəsində müəssisənin kapitallaşmış dəyərini, yaxud bazar dəyərini maksimum artırmaqdır. Bu nöqteyi-nəzər mülkiyyətçinin prinsipi adlanır, çünki müəssisəni zəruri maliyyə resursları ilə təmin edən səhmdarların maraqlarında müəssisənin mövcudluğunu qoruyub saxlamaq durur. Bu prinsip o zəminə əsaslanır ki, səhmdarlar bu müəssisəni yaradıblar, istehsal fəaliyyətinin aparılması zəruriliyini əsaslandırırıblar, onun əsas məqsədini müəyyənləşdirməyi davam etdirir və onun həqiqi cəhətdən sahibi və sərəncamvericisi adlanır.

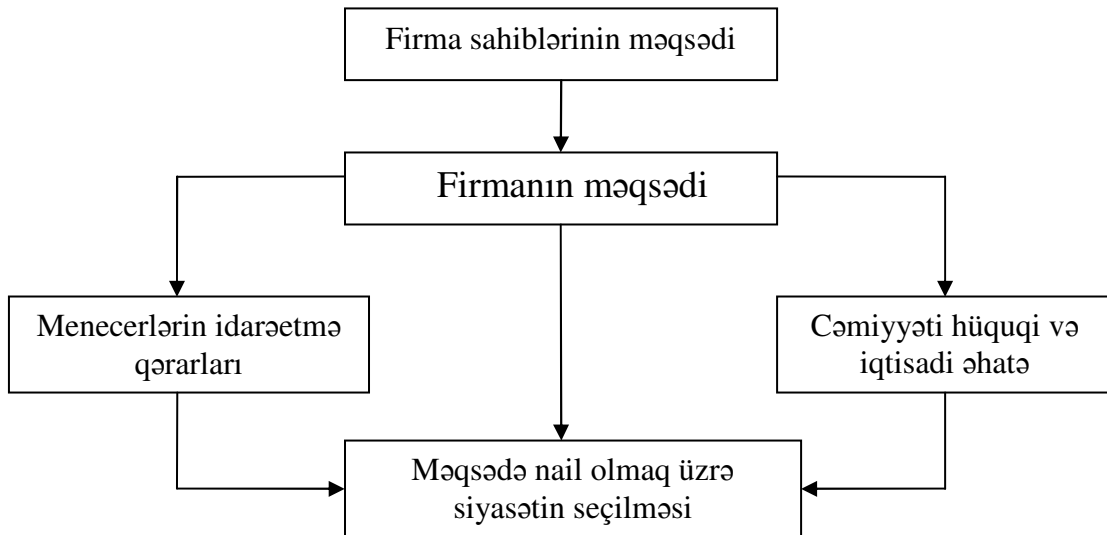
İştirakçı prinsipi etiraf edir ki, şirkətin hüquqi sahibi olan səhmdarlardan başqa şirkətin fəaliyyətində iştirak etməyə qanuni hüququ olan bir sıra digər qruplar mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- uzunmüddətli kreditlər verən maliyyə institutları;
- şirkətin fəhlə və qulluqçuları;
- hazır məhsulun alıcıları;
- xammal, materiallar, xidmətlər və s. göndərənlər;
- cəmiyyət.

XX əsrin sonunda dünyada gedən dəyişikliklər şirkət mülkiyyətçisinin prinsipini yalnız müstəsna hallarda məqbul saymışdır. Mülkiyyətçi prinsipinin transformasiyası müəssisənin sosial məsuliyyətinin maksimumlaşdırılması prinsipinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Sosial məsuliyyət o zəminə əsaslanır ki, müəssisə sosial boşluqda deyil, əksinə cəmiyyətin bütün elementləri ilə daim qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Sosial məsuliyyətin etiraf edilməsi inzibatçının üzərinə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi rayonun sakinlərinin rifah halının və bütövlükdə cəmiyyətin güzəranının yaxşılaşdırılmasına töhfə verməsi üçün əlverişli şərait

yaratmaq vəzifəsini qoyur. İnzibatçının vəzifəsi cəmiyyətin yaxşı üzvü olmaq tələbləri ilə uğurlu və mənfəətli iş aparılması zəruriyyəti arasında müvafiq bərabərliyi saxlamaqdır.

Aşağıdakı şəkildə firmanın mülkiyyətçisi və menecerləri ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı fəaliyyət xarakterizə olunur.

Şəkil 4. Firmanın səhmdarları və menecerləri ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı fəaliyyət

Bu qarşılıqlı fəaliyyətin detalları şirkətlər üzrə fərqlidir. Bütün firmalar üçün bu münasibətlər sosial və iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində müəyyən vaxtdan sonra düzəlişlər edilir.

Müəssisənin maliyyə məqsədi kimi səhmdarların gəlirlərinin maksimum artırılması çıxış edə bilər. İkincidərəcəli maliyyə məqsədləri xalis mənfəət, yaxud cəlb edilən kreditlərin həcmi ola bilər. Qeyri-maliyyə məqsədləri kimi aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- müəssisənin işçilərinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin vəziyyəti;
- məhsulun və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

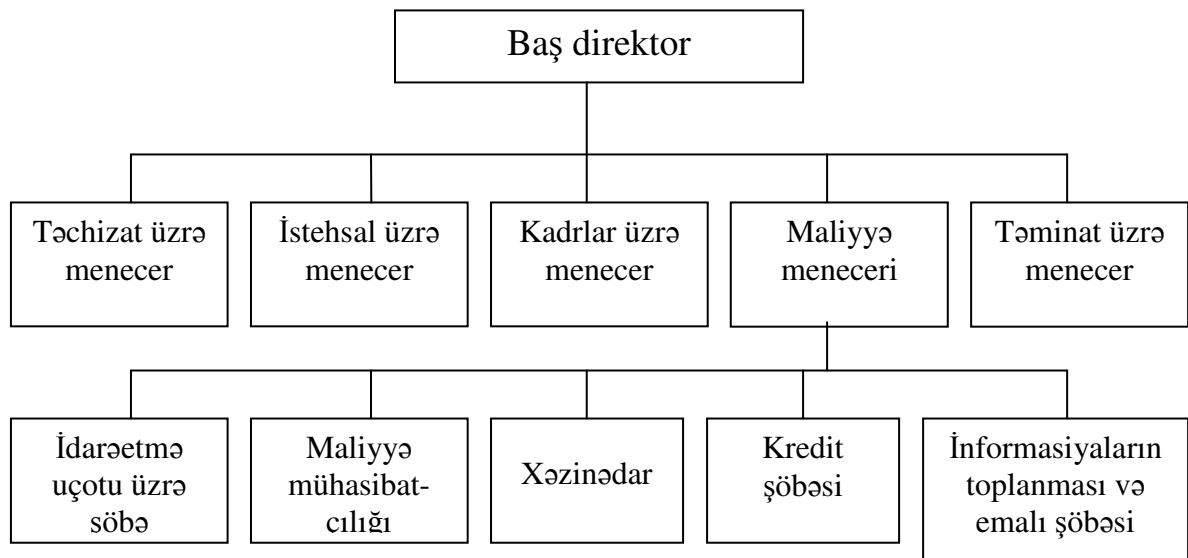
Müəssisə əsas maliyyə məqsədlərini elə formalaşdırmalıdır ki, onlar qeyri-maliyyə məqsədlərinə uyğun gəlsin.

Mülkiyyətçinin və iştirakçının prinsipləri müəyyən dərəcədə qarşılıqlı asılı şəkildə olurlar. Əgər müəssisə özünün səhmdarlarına müvafiq gəlir gətirə bilmirsə, onda öz fəaliyyətini genişləndirmək üçün əlavə səhmdar kapitalı əldə etmək imkanı olmur. Müəssisə hər hansı səbəbdən yüksək gəlir götürürsə, o borc vəsaiti cəlb etmək və mənfəətdən investisiya üçün istifadə etmək, müəssisə fəaliyyətinin iştirakçılarının tələbatını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik olmayacaqdır. Deməli, müəssisənin inkişafı üçün mənfəət mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər müəssisənin müvafiq pul vəsaitləri axını yoxdursa, onda o öz səhmdarlarına dividend ödəyə və onların investisiya imkanlarını təmin edə bilməz ki, bu da öz fəaliyyətini artırmaq və genişləndirmək üçün əlavə səhmdar kapitalı cəlb etmək imkanını məhdudlaşdırır.

Direktorlar Şurasının və onların təyin etdikləri inzibati aparatın vəzifəsi müəssisənin iştirakçılarının hər bir qrupunun qanuni tələbatının ödənilməsi üçün kifayət qədər mənfəətin alınmasını təmin edə bilən müəssisənin strategiyası və taktikasını işləyib hazırlamaqdır.

Maliyyənin idarə edilməsi funksiyasına baxarkən müəssisənin ümumi idarə olunmasının spesifik aspektlərini nəzərə almaq vacibdir. Bu halda müəssisənin ümumi idarə edilməsini xarakterizə edən bəzi məsələləri, məsələn, sosial mədəniyyəti nəzərə almamaq lazımdır.

Maliyyənin idarə edilməsini maliyyə menecerinin fəaliyyət sferası və vəzifəsi kimi müəyyənləşdirmək olar. Maliyyə meneceri müəssisənin ümumi strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Müəssisənin idarə edilməsinin təqribi strukturu aşağıdakı şəkildə təqdim edilir.

Şəkil5. Müəssisənin idarə edilməsinin təqribi strukturu

Əgər əvvəllər maliyyə menecerinin rolu sadəcə ən əlverişli şəraitdə şirkətin sahibkarlıq fəaliyyətini maliyyə vəsaitləri ilə təmin etmək kimi başa düşülürdüsə, müasir dövrdə bu rol əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Belə ki, müəssisəni pul vəsaitləri ilə səmərəli şəkildə təmin etməklə yanaşı, müəssisə daxilində maliyyə resurslarından effektiv istifadənin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini də maliyyə menecerləri yerinə yetirirlər. Maliyyə menecerinin əsas vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- əlverişli şərtlərlə müəssisəni maliyyə resursları ilə təmin etmək;
- alınmış maliyyə resurslarından effektiv istifadəni təşkil etmək.

Maliyyə meneceri müəssisənin büdcə planının tərtibi, müəssisənin kapitallaşmış dəyərinin artırılması, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, müəssisənin qiymət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, məhsulun satış bazarının öyrənilməsi üzrə vəzifələri yerinə yetirir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üsulları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bəzi şirkətlər üçün borc maliyyələşdirilməsinin yüksək məbləği səciyyəlidir, halbuki başqaları üçün borc maliyyələşdirməsi praktiki yox dərəcəsindədir. Belə olan halda müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin müxtəlif növlərini əlaqələndirməklə optimal variantın seçilməsi vacibdir.

Aktivləri cəlb etdikdən və biznesin inkişafı üçün lazımi maliyyələşdirmə-ni həyata keçirildikdən sonra onların effektiv idarə edilməsinə zəruriyyət yaranır. Müxtəlif növ aktivlər maliyyə menecerlərindən müxtəlif dərəcəli məsuliyyət tələb edir. Belə ki, maliyyə meneceri dövrüvə vəsaitlərinin idarə olunması məsələsinə daha ciddi yanaşmalıdır. Çünki əsas vəsaitlərin idarə olunmasına görə məsuliyyətin çox hissəsini istehsal bölmələrinin rəhbərləri daşıyırlar.

Maliyyə menecmentinin mühüm aspekti aktivlərin lazımi səviyyəsi və strukturunun təmin edilməsi, biznesin maliyyələşdirilməsi mənbələri və üsullarının axtarılıb tapılması ilə əlaqədardır. Maliyyə menecerinin sərəncamında kifayət qədər maliyyələşdirmə mənbələrinin geniş spektri vardır.

1.3 Müəssisə maliyyəsinin təşkilinin nəzəri əsasları.

Müasir bazar iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət formalı çox növlü təsərrüfat subyektləri əsas rol oynayırlar. Təsərrüfat subyekti hüquqi şəxsdir, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət qeydiyyatından keçir və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir.

Yaranma məqsədindən və fəaliyyətindən asılı olaraq təsərrüfat subyektləri kommersiona və qeyri-kommersiona təşkilatlarına bölünürlər. Kommersiona təşkilatının əsas məqsədi mənfəət əldə etmək və onu iştirakçılar arasında bölüşdürməkdir. Qeyri-kommersiona təşkilatının məqsədi isə sosial məsələləri həll etməkdir, əgər təşkilat sahibkarlıq fəaliyyət ilə məşğul olursa, onda alınan mənfəət iştirakçılar arasında bölüşdürülmür, yalnız sosial və digər ictimai faydalı məqsədlər üçün istifadə edilir.

Kommersiona təşkilatları bazar iqtisadiyyatının özəyini təşkil edir. İqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarda bu özəyin müxtəlif cür adlandırılmasına rast gəlinir: firma, şirkət, müəssisə, təşkilat və s.

Məlum olduğu kimi müasir iqtisadi nəzəriyyə iki hissədən: mikroiqtisadiyyat və makroiqtisadiyyatdan ibarətdir. Mikro və makroiqtisadi sistemlər biri-birini tamamlayan vahid iqtisadi sistemin tərkib hissələridir.

Mikroiqtisadi nəzəriyyənin əsasını firma (müəssisə) nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyə milli iqtisadiyyatın əsas həlqəsi kimi firmanın fəaliyyətini öyrənir. Məşhur alman alimi V. Zombari müəssisəni uzunmüddətli planın mövcud olduğu və həyata keçirilməsi üçün vahid iradəli bir neçə şəxsin uzun müddət birgə fəaliyyət göstərmələrini tələb edən subyekt adlandırılmışdır. R.Kour demişdir ki, firma resurslardan istifadə istiqamətlərinin sahibkardan asılı olmağa başladığı zaman baş verən münasibətlər sistemidir. «Firma» anlayışı həm elmi ədəbiyyatlarda və həm də gündəlik biznes fəaliyyətində geniş istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində sözügedən termindən istifadənin fərqli xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, Britaniya qanunvericiliyində «şirkət» anlayışı işlədilir və baza normativ aktlardan biri məhz «şirkətlər haqqında qanun» adlanır. Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində «müəssisə» və «təşkilat» anlayışları təsbit olunub. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş Qərb dövlətlərində biznesin təşkilat-hüquqi formaları kimi fərdi xüsusi müəssisə, tərəfdaşlıq və səhmdar cəmiyyəti (şirkət) göstərilir.

Müəssisə bir tərəfdən çoxlu alt sistemlərdən ibarət olan mürəkkəb sistemi ifadə edir, digər tərəfdən isə daha yüksək nizamlı sistemin tərkib hissəsi sayılır. Mexaniki sistemlərdən fərqli olaraq müəssisənin sosial-iqtisadi sistem kimi çoxlu eynitipli və öz-özünə əmələgələn, çox vaxt formalaşmayan fəaliyyət aspektləri olur, hansıki məntiqi idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsi çərçivəsində izah edilir.

Müəssisə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə özünün istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini müstəqil həyata keçirir, istehsal etdiyi məhsulun reallaşdırılmasından alınan gəlirdən vergiləri və digər məcburi ödənişləri ödədikdən sonra sərəncamında qalan mənfəətdən istədiyi kimi istifadə edir. Bu zaman müəssisə mənfəətin alınması və ictimai tələbatın ödənilməsi məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Klassik iqtisadi ədəbiyyatlarda, xüsusilə Adam Smitin əsərlərində «görünməz əl» termini işlədilir. Bu terminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal müəssisəsi və malgöndərən

təşkilatlar öz şəxsi gəlirlərini (mənfəətini) artırmağa cəhd edərkən, eyni zamanda ictimai tələbatın ödənilməsinə xidmət edirlər. Ona görə də sivil bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir sahibkarlıq subyekti sözügedən məqsədlərin ağıllı şəkildə əlaqələndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, biznes sahibkarların iqtisadi fəaliyyəti, onların daim artan həcmdə mənfəətin alınmasını və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək qabiliyyətidir. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznesin inkişafı istehlak bazarını əmtəə və xidmətlərlə zənginləşdirir, iqtisadiyyatın struktur yeniləşməsinə fəallaşdırır, elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqini stimullaşdırır, istehsalın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Müasir müəssisə mürəkkəb təşkilati struktura malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin təşkilinin üç əsas istiqaməti: istehsalın, əməyin və idarəetmənin elmi təşkili müstəsna əhəmiyyəti kəsb edir.

İstehsalın elmi təşkili müəssisənin optimal texniki-texnoloji sisteminin yaradılması məqsədinə xidmət edir.

Əməyin elmi təşkili əmək kollektivində sağlam münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur.

İdarəetmənin elmi təşkili müəssisənin maddi və insan altsisteminə məqsədyönlü təsir göstərən texniki, iqtisadi və humanitar sistemdir.

Bazar münasibətləri şəraitində hər cür müəssisə mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirməli, düzgün maliyyə, investisiya və qiymət siyasəti işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

Cəmiyyət üçün zəruri olan məhsullar istehsal edən, xidmətlər göstərən müəssisələrdə əsas iqtisadi proseslər baş verir, istehsalın texnologiyası və buraxılan məhsulun keyfiyyətilə bağlı problemlər tənzimlənir, iqtisadi və sosial münasibətlər qurulur, ictimai və xüsusi mənafeələr səmərəli şəkildə əlaqələndirilir. İstehsal müəssisələrində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə və mövcud şəraitə uyğun olaraq məhdud resurslardan səmərəli istifadə etmək yolu ilə istehlakçıların

tələbatının optimal ödənilməsi üçün texniki, texnoloji, iqtisadi, maliyyə və s. məsələlər uğurla həll edilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda «firma» və «müəssisə» anlayışları bəzən sinonim kimi işlədilir. Bu fikrə aydınlıq gətirmək lazımdır. Firma geniş profilli fəaliyyətlə məşğul olur, yəni istehsal, ticarət, nəqliyyat, bank, auditor və s. fəaliyyəti həyata keçirir. Firma tərkibində eyni və ya müxtəlif profilli bir neçə müəssisəni birləşdirməklə istehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektdir. Firma bazarın ilkin həlqəsi olub bazarda qiymət siyasətini formalaşdırır, rəqabət mübarizəsi aparır və mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak edir.

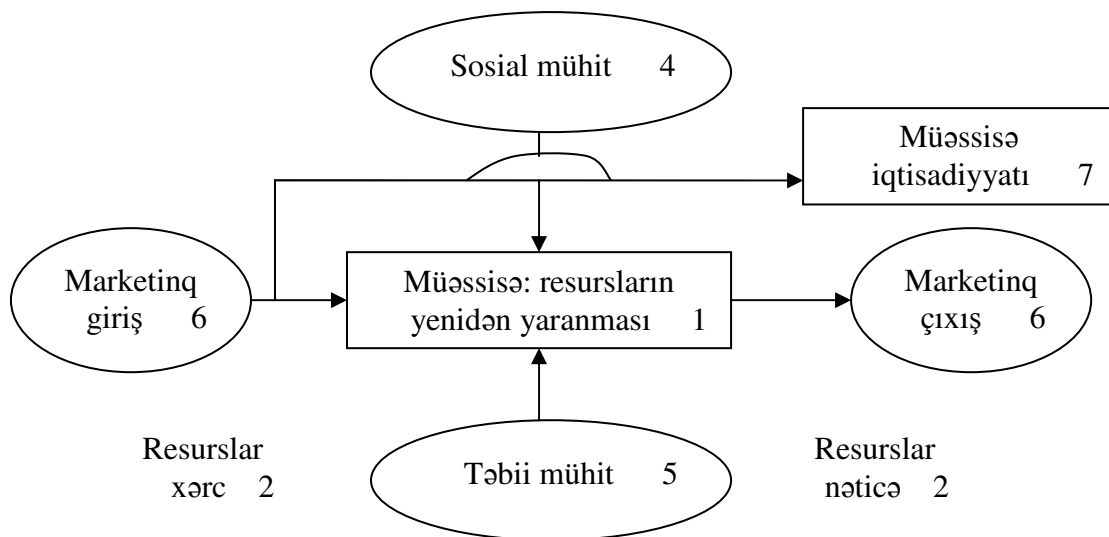
İqtisadiyyatın ilkin həlqəsi olan müəssisə isə müxtəlif mülkiyyət formasına əsaslanan, ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədilə məhsul istehsal edən, iş yerinə yetirən və xidmətlər göstərən istehsal-texniki, təşkilati və iqtisadi vəhdətə malik olan hüquqi şəxs səlahiyyətli təsərrüfat subyektidir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti dəyişir və bu dəyişikliklər aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə baş verir:

- bazarın müəssisəyə qarşı irəli sürdüyü tələbin ödənilməsi;
- mümkün qədər daha çox və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmək;
- müəssisənin bir çox məsələlər üzrə müstəqilliyinin artırılması .

Deməli, təsərrüfatçılığın bazar şəraitində müəssisənin sahibkarlıq davranışı dəyişir ki, bu da müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyənin xüsusiyyəti ondadır ki, o, həmişə pul formasında çıxış edir. O, bölüşdürücü xarakterdə olub, maddi istehsal sahələrində təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin və qeyri-istehsal sahəsi iştirakçılarının gəlirlərinin və yığımlarının formalaşmasını və istifadəsini əks etdirir.

Hər bir müəssisə təşkilati-hüquqi formasından, sahə mənsubiyyətindən, buraxdığı məhsulun çeşidindən, yaxud göstərdiyi xidmət növündən asılı olmayaraq açıq iqtisadi sistemdir. Bunu müəssisənin bazar modelindən aydın görmək olar.

Şəkil 6. Müəssisənin bazar modeli

Blok 1 – müəssisənin əsas vəzifəsi resursları yenidən yaratmaqdan ibarətdir.

Blok 2 – Girişdə resurslar: əmək, material, maliyyə;

Blok 3 – Çıxışda resurslar: hazır məhsul, tullantılar, mənfəət, pul vəsaitləri;

Blok 4 – Sosial mühit: müəssisənin qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu xarici mühit amilləri;

Blok 5 – təbii mühit: faydalı qazıntılar, təbii sərvətlər, hava, su;

Blok 6 – marketing: resursların girişi və çıxışı ilə qarşılıqlı əlaqə;

Blok 7 – girişdə və çıxışda resursların nisbəti müəssisənin iqtisadiyyatını formalaşdırır;

Konkret təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan pul vəsaitləri müəssisənin maliyyə resurslarını təşkil edir və onun gəlirlərinin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesini əks etdirir.

Maliyyə-pul fondlarının yaranması və istifadə edilməsini ifadə edən pul münasibətləri sistemidir. İstehsal-kommersiya müəssisələrində maliyyə münasibətləri təsərrüfat fəaliyyətinin əsasları ilə birbaşa bağlı olan aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur və bu prinsiplər əsasında müəssisənin maliyyəsi təşkil olunur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- maliyyə -təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində müstəqillik;

- özünümaliyyələşdirmə;
- işin nəticəsinə maraqlılıq;
- işin nəticələri üçün məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması;
- vəsaitlərin xüsusi və borc alınmış vəsaitlərə bölünməsi;
- büdcə, büdcədən kənar və dövlət fondlarına birinci növbəli ayırmalar;
- müəssisənin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində müstəqillik prinsipi başqa sahələrdə olduğu kimi maliyyə sahəsində də, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin çəkdiyi bütün məsrəflərin, maliyyələşdirmə mənbələrinin, pul vəsaitlərinin sərəfəli qoyuluşu istiqamətlərinin sərbəst halda öz təşəbbüsü ilə müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Bazar münasibətləri müəssisənin maliyyə müstəqilliyini daha da genişləndirir. İndi respublikamızda bütün müəssisələr əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə qısa və uzunmüddətli investisiyanı həyata keçirmək üçün digər təsərrüfat subyektlərinin qiymətli kağızlarını almaq, onların nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak etmək, pul vəsaitlərini kommersiya banklarının depozit hesabında saxlamaq və bu kimi tədbirlərə əl atmaq və daha çox mənfəət qazanıb öz iqtisadi güclərini artırmaq imkanını əldə etmişlər.

Lakin müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyindən danışarkən, bu anlayışı mütləqləşdirmək olmaz və onların fəaliyyətinin müəyyən seqmentlərinin dövlət tərəfindən iqtisadi alətlər vasitəsilə tənzimlənməsi və dəstəklənməsini, işdə müəyyən nəzarətin həyata keçirilməsi labüdlüyünü inkar etmək səhv olardı. Bunu müəssisələrin mövcud qanunlara uyğun olaraq vergi ödəmələri və büdcədən kənar fondların yaradılmasında fəal iştirakı ilə təsdiq etmək olar.

Özünümaliyyələşdirmə prinsipinin həyata keçirilməsi kommersiya fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri olmaqla, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edir. Bu prinsip müəssisələrin istehsal etdikləri və satdıqları məhsulun, göstərdikləri xidmətlərin xərclərinin öz vəsaiti hesabına

ödənilməsini, investisiya üçün xüsusi pul vəsaitlərindən, lazım gəldikdə bank və kommertiya kreditlərindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edə bilməyən, lakin istehlakçılar üçün zəruri məhsul buraxan və xidmət göstərən bəzi müəssisələr müəyyən şərtlər əsasında büdcədən qismən maliyyələşə bilər.

İşin nəticəsinə maraqlılıq prinsipi istehsal-kommertiya fəaliyyətinin əsası olmaqla təsərrüfat subyektinin mütləq müəyyən məbləğdə mənfəətlə işləməsini nəzərdə tutur. Həmin prinsip istər müəssisə və təşkilatlar üçün, istərsə də onların ayrı-ayrı işçiləri üçün vacib şərtədir. Onun həyata keçirilməsi münasib əmək haqqı alınmasını, dövlətin optimal vergi siyasəti yürütməsini, xalis gəlirin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış nisbətə istehlakı ilə yığım arasında bölüşdürülməsini tələb edir.

İşin nəticələri üçün məsuliyyət prinsipi özünün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müsbət nəticələnməsi üçün bütün işçilərin müəyyən məsuliyyət sistemində təbə olması zəruriyyəti şəklində təzahür edir. Bu prinsipin xüsusiyyəti maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində maliyyə metodlarının müxtəlif təsərrüfatdaxili subyektlərdə fərqli olmasından ibarətdir. Bu fərqlərə təsərrüfat subyektləri tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulmasını, qısamüddətli və uzunmüddətli ssusda borclarının vaxtında qaytarılmasını, veksellərin mövcud şərtlərlə uyğun qaydada ödənilməsini, vergi qanunvericiliyinin və sairə görə peniyalar, cərimələr ödəməyə məcbur edilməsini səmərəsiz fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə qarşı müflisləşmə qaydasının tətbiq edilməsi kimi tənbeh tədbirlərinə əl atmasını aid etmək olar. Müəssisə rəhbərləri üçün maddi məsuliyyət prinsipinin pozulması cərimə sisteminin tətbiq edilməsinə, ayrı-ayrı işçilərin həmin məsulliyəti pozması isə onların müvafiq şəkildə cərimə olunmasına, mükafatdan məhrum edilməsinə, yaxud zay məhsul istehsal etdikdə işdən çıxarılmasına və yaxud ziyanın ödənilməsinə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətini çox vaxt müşaiət edən risklə əlaqədar müəyyən maliyyə ehtiyatlarının və başqa oxşar foncların yaradılması zəruriyyətini ön plana çəkir. Əsas prinsipi daimi rəqabət,

müəyyən şərt və tapşırıqları uduzmaq təhlükəsi olan bazar münasibətləri sahibkarın öz işlərini şəxsi təşəbbüsü, qabiliyyəti və riski əsasında görməni nəzərdə tutur. Bu çür təsərrüfat subyektinin müəyyən maliyyə ehtiyatlarının olub-olmaması onun gələcək iqtisadi taleyi üçün əlverişli rol oynaya bilər.

Bundan əlavə, mütərəqqi pul vəsaitinə malik olan təsərrüfat subyektləri mövcud inflyasiya şəraitində risk edərək öz pulunu daha yüksək mənfəət verə bilən depozit-əmanət və yaxud qiymətli kağızlar şəklində yerləşdirmək hüququndan istifadə etməyə çalışır. Bu halda həm də istehsal proqramlarının həyat keçirilməsində müəyyən şərtlər buraxa bilərki, bu da xeyli ziyanla nəticələnir.

Maliyyə ehtiyatlarını öz təşəbbüsü ilə digər təşkilatı-hüquqi və mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfat subyektləri də yarada bilər. Lakin bunun xalis gəlirdən, həm də büdcəyə vergi və başqa ödəmələri köçürdükdən sonra etmək lazımdır. Bununla bərabər, maliyyə ehtiyatlarına və bu kimi başqa fondlara köçürülən pul vəsaitlərini onların əlavə gəlir gətirmələri üçün bankların depozit hesabında, yaxud başqa bir likvidlik formasında saxlamaq daha məqsədəuyğundur.

Müəssisənin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onun səmərəli qurulmasından müəssisənin maliyyə nəticələri çox aslıdır. Müəssisənin maliyyə xidmətləri biznes-planın icrasına, eləcə də xüsusi və borc kapitallarının təyinatı üzrə istifadəsinə daim nəzarət edilir. Nəzarət-təhlil funksiyasının həyata keçirilməsində maliyyə işçilərinə mühasibatlıq çox kömək edir. Bununla da smetaların tərtib edilməsinin dürüstlüyü, kapital xərclərinin ödənilməsinin haqq-hesabı yoxlanılır, bütün hesabat növləri tərtib edilir, maliyyə və plan intizamına əməl olunması prosesinə nəzarət edilir.

İstehsal-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin maliyyəsinin təşkilinin yuxarıda sadalanan prinsiplərini hər bir konkret iqtisadi şəraitdə həyata keçirmək üçün cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin mövcud səviyyəsinə uyğun gələn formaları və metodları düzgün seçərək tətbiq etmək lazımdır, çünki bu prinsiplər daim inkişafda və təkmilləşdirməkdə olur

Təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəssisənin müvafiq maliyyə resurslarının əsas mənbələrindən biri ilkin kapitaldır. İlkin kapital müəssisənin təsisçilərinin payları hesabına formalaşır və nizamnamə kapitalı formasını alır.

Nizamnamə kapitalının əmələ gəlməsi üsulları müəssisənin təşkilati-hüquqi formalarından asılıdır. Nizamnamə kapitlanın vəsaiti əsas fondların əldə edilməsinə və normal istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün lazım olan ölçülərdə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına yönlədilir. O, həmçinin lisenziyaların, patentlərin, nou-hauların və s. alınması üçün sərf oluna bilər.

İstehsala qoyulmuş ilkin kapital satılmış məhsulun qiymətində ifadə olunmuş dəyəri yaradır. Məhsul satıldıqdan sonra o, pul formasını – mədaxil (satış pulu) formasını alır. Lakin mədaxil məhsulun istehsalına sərf olunmuş vəsaitlərin ödənilməsi, müəssisənin pul fondlarının və maliyyə nəticələrinin formalaşması mənbəyi olsa da hələ gəlir deyildir. İstifadə prosesində mədaxil keyfiyyətə müxtəlif tərkib hissələrinə bölünür. Mədaxildən istifadənin istiqamətlərindən biri amortizasiya fondudur. Amortizasiya fondu əsas istahsal fondlarının qeyri-maddi aktivlərin aşınması, pul formasını aldıqdan sonra isə amortizasiya ayırmaları şəklində təşkil olunur. Bu fondun əmələ gəlməsinin vacib şərti istehsal olunmuş malların istehlakçılara satılması və mədaxilin olmasıdır.

Müəssisə əmtəə yaradarkən xammalı, materialları, satın alınmış komplektləşdirici məmulatları və yarımfabrikatları sərf edir. Onların dəyəri digər maddi məsrəflərə, əsas istehsal fondlarının aşınması və işçilərin əmək haqqı ilə yanaşı məhsulun istehsalı üçün müəssisənin xərclərini təşkil edir və maya dəyəri formasını alır. Satış pulu daxil olana qədər bu xərclər müəssisənin dövriyyə vəsaitləri hesabına maliyyələşir. Məhsul satıldıqdan sonra mədaxil hesabına dövriyyə vəsaitləri bərpa edilir, məhsulun istehsalı üzrə müəssisənin xərcləri isə ödənilir.

Xərclərin maya dəyəri şəklində xüsusiləşməsi məhsulun satışından əldə edilən mədaxili istehsal xərcləri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Məhsul istehsalı üçün vəsaitin investisiyalaşdırılmasının mahiyyəti xalis gəlirin əldə edilməsidir və

əgər mədaxil maya dəyərindən çox olarsa, onda müəssisə onu mənfəət şəklində alır.

Həm mənfəət, həm də amortizasiya ayırmaları istehsala qoyulmuş vəsaitlərin dövrünün nəticəsidir və müəssisənin xüsusi maliyyə resursları adlanır. Bu resurslardan müəssisə müstəqil şəkildə istifadə edir. Müəssisənin mənfəəti isə bütünlükdə onun sərəncamında qalmır və bir hissəsi vergilər şəklində büdcəyə daxil olur. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət onun tələbatlarının maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. Bu tələbatlar yığma və istehlaka bölünür. Məhz mənfəətin yığma və istehlaka bölünməsi müəssisənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılması istiqamətləri həm məhsul (iş və xidmət) istehsalı üzrə müəssisə fəaliyyətinin əsas növləri, həm də xalis maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədardır. Əlavə gəlir əldə etmək üçün müəssisələrin və dövlətin qiymətli kağızlarını ala bilər, yeni yaradılan müəssisələrin və bankların nizamnamə fonduna vəsait qoya bilər. Müəssisənin müvəqqəti sərbəst vəsaitləri bankda depozit hesabına qoyula bilər.

Özlərinə məxsus olan pul vəsaitindən istifadə edərkən müəssisələr cəmiyyət və dövlət qarşısındakı öhdəliklərdən tam azad ola bilməzlər. Təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələr büdcədən kənar sosial fondların və müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin formalaşmasında iştirak edirlər.

Müəssisənin maliyyə sisteminin təsirliliyi hər şeydən əvvəl onun dəqiq və nizamlı işi ilə, eləcə də maliyyə xidmətinin fəaliyyətinin təşkili ilə müəyyən edilir.

Maliyyə xidməti aşağıdakı mühüm vəzifələri yerinə yetirir:

- istehsal, banklar, malgöndərənlər, əmək haqqının ödənilməsi üzrə işçilər qarşısındakı maliyyə öhdəliklərinin və digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
- müəssisənin və onun tərkibinə daxil olan struktur vahidlərin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin vaxtında və keyfiyyətli təhlilinin həyata keçirilməsi, mənfəətin artırılması və istehsalın rentabelliyyətinin yüksəldilməsi yollarının axtarılması;

- istehsal fondlarından və kapital qoyuluşlarından daha səmərəli istifadə olunmasına yardım göstərilməsi;
- maliyyə resurslarından düzgün istifadə olunmasına və dövriyyə vəsaitlərinin dövr etməsinin sürətləndirilməsinə nəzarət edilməsi.

Bazar münasibətləri və müəssisənin tam sərbəstliyi şəraitində maliyyənin təşkili, hər şeydən əvvəl müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur. Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında məqsəd müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsinin elə səmərəli sisteminin qurulmasıdır ki, qarşıda duran strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə bilavasitə əlverişli şərait yaratmaq mümkün olsun. Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında bir sıra funksional struktur bölmələri iştirak edir.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənməsinin strateji vəzifələri aşağıdakılar hesab olunur:

- Müəssisənin mənfəətinin maksimumlaşdırılması;
- Müəssisənin kapitalının strukturunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- Mülkiyyətçilər, investorlar və kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin “şəffaflığına” nail olunması;
- Müəssisənin investisiya qoyuluşu üçün cazibədarlığının təmin edilməsi;
- Müəssisənin idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin qurulması;
- Maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasının bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsi.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili
- uçot və vergi siyasətinin müəyyən edilməsi
- müəssisənin kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması
- dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması

- istehsal xərclərinin idarə olunması, o cümlədən amortizasiya siyasətinin seçilməsi
- mənfəətin bölgüsü və istifadəsi siyasətinin seçilməsi.

Müəssisənin iqtisadi imkanı baxımından- həm onun əmlakı, həm də maliyyə vəziyyəti mövqeyindən-xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd edilən tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqədədir: əmlakın qeyri- səmərəli sektoru, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə. Buna görə müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsi hazırlanması onun maliyyə - iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsindən başlanır. Belə təhlil qiymətləndirmə işə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onların sərəncamında olan əsas fondların dəyəri, əsas fondların aktiv hissəsinin payı, əsas fondların köhnəlmə, yenilənmə, sıradan çıxma əmsalları və s. bu kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə məqsədəuyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Aktivlər işə təbiəti etibarilə dinamikdir, müəssisənin fəaliyyəti prosesində həm aktivlərin miqdarı, həm də onların strukturu daim dəyişikliklərə məruz qalır. Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investordan və kreditordan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ yoxdur. Lakin belə bir geniş yayılmış fikir var ki, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin payı 60%-dən çox olmalıdır.

Fəsil 2. Müəssisədə maliyyə resurslarının formalaşması strategiyası.

2.1. Maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin idarə edilməsi.

Müəssisənin maliyyə resursları dedikdə onun təsərrüfat fəaliyyətini təmin etmək üçün topladığı xüsusi və borc vəsaitlərinin, həmçinin məqsədli pul fondları formasında onların ekvivalentlərinin məcmusu başa düşülür.

Məqsədli pul fondları iqtisadi məzmununa görə üç qrupa ayrılır: ödəmə fondu; istehlak fondu; yığım fondu. Strateji inkişaf prosesində əsas diqqət yığım fonduna (investisiya maliyyə resurslarına) yönəldilən maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına yönəldilir, hansıki müəssisənin həm korporativ strategiyasının, həm də funksional strategiyası və biznes-vahid strategiyasının reallaşdırılmasının maliyyə bazasına xidmət edir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin uzun müddət səmərəli fəaliyyət göstərməsi, yüksək inkişaf tempinin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi onun maliyyə fəaliyyətinin strateji idarə edilməsi səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin perspektiv idarə edilməsinin effektiv aləti kimi maliyyə strategiyası çıxış edir.

Xarici maliyyə mühitinin intensiv dəyişilməsi, müəssisənin həyat tsiklinin növbəti mərhələsinə keçid, yeni kommersiya imkanlarının yaranması ilə əlaqədar müəssisənin fəaliyyət məqsədinin əsaslı şəkildə dəyişilməsi müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilməsinə zəruri edir.

Müasir dövrdə müəssisənin maliyyə strategiyasının hazırlanması idarəetmənin yeni konsepsiyasına – XX əsrin 70-ci illərində ABŞ və Qərbi Avropanın korporasiyalarında fəal tətbiq edilən “Strateji idarəetmənin” metodoloji prinsiplərinə əsaslanır. Strateji idarəetmə strateji planlaşdırma metodologiyasının inkişafı əsasında meydana gəlmişdir. Yaranmış inkişaf meyillərinin ekstrapolyasiya konsepsiyasına əsaslanan ənənəvi perspektiv planlaşdırmadan fərqli olaraq, strateji planlaşdırma nəinki bu meyilləri, həm də müəssisənin inkişaf imkanlarını və təhlükəliyini, gələ-cəkdə bu meyilləri dəyişdirə biləcək fəvqəladə situasiyanın baş verməsini nəzərə alır.

İdarəetmənin yeni paradigmasına uyğun müəssisənin strategiyasının hazırlanması, hər şeydən əvvəl, bu idarəetmə obyektlərinin eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Strateji menecment mövqeyindən strateji idarəetmə obyektləri üç qrupa ayrılır: bütövlükdə müəssisə, strateji təsərrüfat zonası və strateji təsərrüfat vahidi.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin idarə edilməsi onların təsnifləşdirilməsini zəruri edir.

Cədvəl 1.

**Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının
strateji idarə edilməsi prosesində istifadə olunan təsnifat**

Təsnifat əlamətləri	Təsnifat qrupları
1. Mülkiyyətçi titulu	1. Xüsusi maliyyə resursları 2. Borc maliyyə resursları
2. Müəssisəyə cəlbətmə mənbələri	3. Daxili mənbələrdən formalaşan maliyyə resursları 4. Xarici mənbələrdən formalaşan maliyyə resursları
3. Cəlbətmənin müvəqqəti müddəti	5. Uzunmüddətli əsasda cəlb edilən maliyyə resursları 6. Qısamüddətli əsasda cəlb edilən maliyyə resursları

Mülkiyyətçinin titulu üzrə formalaşdırılan maliyyə resursları xüsusi və borc maliyyə resurslarına ayrılır. Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin strateji idarə edilməsi sistemində onların belə bölgüsü təyinedici xarakter daşıyır.

Müəssisəyə cəlbətmə mənbələri üzrə maliyyə resursları daxili və xarici mənbələrdən cəlb edilən maliyyə resurslarına ayrılır. Daxili mənbələrdən cəlb edilən maliyyə resursları müəssisənin inkişafı üçün bilavasitə müəssisədə formalaşan xüsusi hissəni xarakterizə edir. Daxili mənbələrdən maliyyələşən xüsusi maliyyə resurslarının əsasını müəssisənin xalis mənfəəti təşkil edir. Xarici mənbələrdən cəlb edilən maliyyə resursları müəssisədən kənar formalaşan

hissəni xarakterizə edir. O, kənardan cəlb edilən həm xüsusi, həm də borc kapitaldan ibarət ola bilər.

Cəlbətmənin müvəqqəti müddəti üzrə formalaşan maliyyə resursları uzunmüddətli və qısamüddətli əsasda cəlb edilən maliyyə resurslarına ayrılır. Uzunmüddətli əsasda cəlb edilən maliyyə resurslarına müəssisənin xüsusi maliyyə resursları və bir ildən artıq dövrə cəlb edilən borc vəsaitləri aiddir. Bu növ maliyyə resursları müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin strateji idarə edilməsinin əsas obyektini sayılır. Qısamüddətli əsasda cəlb edilən maliyyə resursları bir il ərzində müəssisə tərəfindən formalaşdırılır, hansıki strateji idarəetmə prosesində investisiya tələbatının müvəqqəti ödənilməsi üçün istifadə olunur.

Bütövlükdə, müəssisənin maliyyə strategiyasının səmərəlilik səviyyəsi onun maliyyə resurslarının məqsədyönlü formalaşmasından bilavasitə asılıdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının əsas məqsədi onun təsərrüfat fəaliyyətinin perspektiv inkişafını təmin edən lazımi maliyyə aktivlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədi nəzərə almaqla müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması prosesi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin nəzərə alınması. Maliyyə resurslarının həcmi və strukturunun formalaşdırılması prosesi müəssisənin strateji inkişafının bütün mərhələlərində təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsinə hədəflənir.

2. Maliyyə resurslarının ümumi həcmindən investisiya hissəsinin ayrılması. Müəssisənin investisiya resurslarına ümumi tələbatı hesablayarkən korporativ strategiyanın, funksional strategiyanın və biznes-vahidi strategiyasının reallaşdırılması üçün investisiyaların həcmi nəzərə alınmalıdır.

3. Müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyi mövqeyindən maliyyə resurslarının formalaşmasının optimal strukturunun təmin edilməsi. Maliyyə resurslarının formalaşmasının optimal strukturu strateji inkişaf prosesində müəssisənin maliyyə tarazlığını təmin edir.

Bu prinsiplərin reallaşdırılması müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi prosesinin əsas məzmununu təşkil edir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması prosesi onların cəlb edilməsi dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Belə qiymətləndirmə aşağıdakı üç mərhələ üzrə ardıcıl aparılır:

- müəssisənin xüsusi kapitalının ayrı-ayrı elementlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisə tərəfindən cəlb edilən borc maliyyə resurslarının ayrı-ayrı elementlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin formalaşan maliyyə resurslarının ortaölçülü dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi prosesi daxili və xarici mənbələr üzrə ayrıca həyata keçirilir.

Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının daxili mənbələrin tərkibində müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət əsas yer tutur. Mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının əsas hissəsini formalaşdırır, xüsusi kapitalın artımını və müvafiq olaraq müəssisənin bazar dəyərinin artırılmasını təmin edir. Daxili mənbələrin tərkibində əsas vəsaitlərdən və qeyri-material aktivlərindən amortizasiya ayırmaları müəyyən rol oynayır. Digər daxili mənbələr müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamır.

Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının xarici mənbələrinin tərkibində müəssisə tərəfindən cəlb edilən əlavə pay, yaxud səhmdar kapitalı əsas yer tutur. Ayrı-ayrı müəssisələr üçün xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının xarici mənbələrindən biri ona əvəzsiz təqdim edilən maliyyə köməyi ola bilər. Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının digər xarici mənbələrinə müəssisənin balansında olan material və qeyri-material aktivlərinin ona əvəzsiz verilməsidir.

Müəssisənin xüsusi kapitalının çoxalması ilk növbədə xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Bu idarəetmənin əsas vəzifəsi gələcək dövrdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafının lazımı səviyyədə özünümaliyyələşdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- ötən dövrdə müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının təhlili;
- xüsusi maliyyə resurslarına ümumi tələbatın müəyyən edilməsi;
- müxtəlif mənbələrdən cəlb edilən xüsusi maliyyə resurslarının dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- daxili mənbələrdən cəlb edilən xüsusi maliyyə resurslarının maksimum həcmnin təmin edilməsi;
- xarici mənbələrdən cəlb edilən xüsusi maliyyə resurslarının lazımı həcmnin təmin edilməsi;
- xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasının daxili və xarici mənbələr arasında optimal nisbətə müəyyən edilməsi.

Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşması siyasətinin uğurla reallaşdırılması aşağıdakı vəzifələrin həlli ilə əlaqədardır: müəssisənin mənfəətinin bölüşdürülməsinin effektiv siyasətinin (dividend siyasətinin) formalaşması; müəssisənin effektiv amortizasiya siyasətinin formalaşması; səhmlərin əlavə emissiyasının həyata keçirilməsi, yaxud əlavə pay kapitalın cəlb edilməsi.

2.2. Müəssisələrdə dividend siyasəti

Səhmdar cəmiyyətin illik mənfəətinin məbləğindən səhmdar malik olduğu səhmlərə, yaxud təsis payına görə dividend alır.

Dividend siyasəti biznesin maliyyələşdirilməsi sahəsində müəssisə rəhbərinin qəbul etdiyi qərarların tərkib hissəsidir. Biznesin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin məbləği dividendin ödənilməsi əmsalından asılıdır. Lakin müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafına nə qədər çox mənfəət yönəldilərsə, dividendin ödənilməsinə bir o qədər az pul qalacaqdır. Beləliklə, müəssisənin dividend siyasətinin mühüm aspekti dividendin ödənilməsi və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı arasında mənfəətin bölüşdürülməsində optimal nisbətə müəyyənləşdirilməsidir.

Müəssisənin dividend siyasəti onun maliyyə resurslarının formalaşmasının idarə edilməsi siyasətinin tərkib hissəsi olub müəssisənin bazar dəyərini maksimum artırmaq məqsədilə mənfəətin istehlak və kapitallaşan hissələri arasında nisbətə optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Müəssisənin dividend siyasətinin formalaşmasına üç yanaşma mövcuddur: konservativ, yumşaq (kompromis) və aqresiv. Bu yanaşmalardan hər birinə dividend siyasətinin müəyyən tipi uyğun gəlir.

Səhmdar cəmiyyətin dividend siyasəti aşağıdakı mərhələlər üzrə formalaşdırılır:

- dividend siyasətinin formalaşması zəminlərini müəyyənləşdirən əsas amillərin nəzərə alınması;
- səhmdar cəmiyyətin maliyyə strategiyasına uyğun dividend siyasəti tipinin seçilməsi;
- seçilmiş dividend siyasətinə uyğun mənfəətin bölüşdürülməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması;
- bir səhmə dividend ödənilməsi səviyyəsinin proqnozlaşdırılması;
- dividendin ödənilməsi formasının müəyyən edilməsi;
- dividend siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

Səhmdar cəmiyyəti dövriyyədə olan səhmlər üzrə aralıq (rüblik, yarımillik) və illik dividend ödəyə bilər.

Qanunvericiliyə əsasən adi səhm üzrə dividend səhmdar cəmiyyətin sərəncamında qalan xalis mənfəətin səhmdarlara hər bir adi səhm üzrə hesablanmış ödənişlər şəklində bölüşdürülən hissədir. İmtiyazlı səhm üzrə dividend səhmdar cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olaraq, sahiblərinə səhmlərin nominal dəyərinin sabit faizi şəklində ödənilən vəsaitdir. Həmin vəsaitin ödənilməsi üçün səhmdar cəmiyyəti öz vəsaitləri hesabına xüsusi fond yarada bilər.

Səhmdar cəmiyyətin dividend siyasətinin əsas tipləri

Dividend siyasətinin formalaşmasına yanaşmalar	Dividend siyasətinin tipləri
1. Konservativ	1. Dividend ödənilməsinin qalıq siyasəti 2. Dividend ödənilməsinin stabil həcm siyasəti
2. Yumşaq (kompromis)	3. Ayrı-ayrı dövrlərdə dividendin güzəştlə ödənilməsinin stabil həcm siyasəti
3. Aqresiv	4. Dividendin stabil səviyyə siyasəti 5. Dividend həcmnin daim artırılması siyasəti

Dividend siyasəti səhmdarların dividend alması sahəsində əmlak iddialarının ödənilməsinə rəğmən səhmdar cəmiyyətin mövqeyini əks etdirən fəaliyyət proqramıdır, səhmdar cəmiyyətin maraqları və səhmdarların əmlak maraqları arasında optimal nisbətənl işlənilib hazırlanmasıdır.

Dividend modellərini iki qrupa ayırmaq olar: dividend siyasətinin özünün modelləşdirilməsi və dividend siyasətinin müəssisənin bazar dəyərinə təsirinin müəy-yənləşdirilməsi. Birinci qrupa C.Linter modeli, ikinci qrupa isə Qordin, Miller-Modilyanı və Miller Roka modelləri aiddir.

C.Linterə görə müəssisənin məqsədli dividend səviyyəsi mövcuddur və o, aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- cari mənfəət;
- sahənin inkişaf perspektivləri və mənfəətlin həcmi;
- investisiya proqramı;

- dövrüyyə kapitalına tələbat;
- müəssisənin maliyyə imkanları, kapital bazarına daxil olmağın mümkünlüyü;
- borc vəsaitlərinin və yeni səhm buraxılışının istifadəsi üzrə müəssisənin siyasəti.

Azərbaycan Respublikasında səhmdar cəmiyyətlərin dividend siyasətinin formalaşmasının ən geniş yayılmış üsulu “qalıq prinsipi” sayılır. Bu prinsip üzrə dividendin ödənilməsi cəmiyyətin sosial və investisiya proqramlarının müəyyənəndirilməsi təmin edildikdən sonra həyata keçirilir.

Sosial - iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində əsas kapitalların ümumi yığımının dinamik olaraq artması ölkə iqtisadiyyatının çoxsahəli və tarazlaşdırılmış inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala yönəldilən investisiyanın ÜDM-də xüsusi çəkisi 2000–ci ildə 5,3 faiz, 2005–ci ildə 17 faiz və 2010–cu ildə 13,9 faiz, 2013–cü ildə 30,9 faiz təşkil etmişdir. 2000–ci ildə investisiya qoyuluşunun 81,8 faizi məhsul istehsalı obyektlərinin tikintisinə və 18,2 faizi isə xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikintisinə yönəldilmişdirsə, 2005–ci ildə bu nisbət müvafiq olaraq 86,9 və 13,1 faiz və 2010–cu ildə 48,7 və 51,3 faiz, 2013 – cü ildə 49,2 və 50,8 faiz təşkil etmişdir. Təhlildən görüldüyü kimi xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikintisinə kapital qoyuluşu davamlı olaraq artmışdır. Bütün maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar 2000–ci illə müqayisədə 2013 – cü ildə 18,4 dəfə artmışdır.

Dövlətin fəal investisiya siyasəti nəticəsində maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşunun strukturunda da xeyli dəyişikliklər baş vermişdir.

Ölkənin əmanət banklarında 2000-ci ildə əmanətlərin məbləği 79,3 min manat olmuşdursa, 2005-ci ildə 494,5 min manat, 2010-cu ildə isə 3029,8 min manat təşkil etmişdir. Deməli, 2000-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə əhəlidən cəlb edilmiş əmanətlərin məbləği 38,2 dəfə artmışdır.

Keçid dövründə dövlət büdcəsinin gəlirləri də davamlı olaraq artmışdır. Belə

ki, büdcə gəlirləri 20 ildə 2,9 dəfə və 2010-cu ildə isə 16 dəfə artmışdır. Büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2000–ci ildə 19,2 faiz, 2005–ci ildə 16,4 faiz və 2010-cu ildə isə 16 faiz təşkil etmişdir.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu 1995-ci ildən başlayaraq mütəmadi olaraq artan xətt üzrə getmiş və 2013-cü ildə onun həcmi 22 milyard manatdan çox olmuşdur (cədvəl 3.2).

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, neft müqavilələrinin imzalanması, müştərək müəssisələrin yaradılması xarici investorların Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoymaq marağını xeyli gücləndirmişdir. Belə ki, 2000–2012 - ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş ümumi investisiyaların tərkibində xarici investisiyaların həcmi 58,3 milyard manat və ya 65,2 faiz təşkil etmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş daxili investisiyaların həcmi də ilbəil artmış, yəni 2000-ci ildəki 460,3 milyon manatdan 2012– ci ildə 12148 milyon manata çatmış və ya 26,4 dəfə artmışdır.

Dövlətin fəal investisiya siyasəti nəticəsində maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşunun strukturunda da xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrdə nəzərə çarpacaq əsas meyl xarici investorların vəsaitləri hesabına kapital qoyuluşunun artmasıdır. Digər mənbələrin payı isə bir o qədər cəlbedici olmamışdır. Belə ki, 1993-cü ildə mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşunun payı 33% təşkil edirdisə, 1995-ci ildə bu 13,4%, 1998-ci ildə isə 1,7% olmuşdur. Bu isə investisiyanı maliyyələşdirmək üçün ölkə büdcəsinin imkanlarının və onun rolunun xeyli aşağı olduğunu göstərir. Lakin buna baxmayaraq son illərdə iqtisadiyyatın inkişaf tempinə müvafiq olaraq mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşunda artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2000-ci il Dövlət büdcəsi xərclərinin 89,4 mln manatı və ya 11,7 faizi, 2005-ci ildə isə müvafiq olaraq 444,7 milyon manatı və ya 20,8 faizi, 2010-cu ildə 3255,3 milyon manatı və ya 32,9 faizi əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Cədvəl 3.

**Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən
investisiyaların artım dinamikası**

	İllər					
	2000	2005	2010	2011	2012	2013
İnvestisiya qoyuluşu bütün mənbələr üzrə, mlyn.manat	1289,8	6733,4	14118,9	17048,8	20250,7	21974,2
Ondan:						
Xarici investisiyalar, mlyn.manat	829,5	4628,5	6619,7	6849,8	8102,7	8269,3
faizlə	64,3	68,7	46,9	40,3	40,0	37,6
Daxili investisiyalar, mlyn.manat	460,3	2104,9	7499,2	10199,0	12148,0	13704,9
faizlə	35,7	31,3	53,1	59,7	60,0	62,4

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014, Bakı, "Səda" 2014, səh. 403

Cədvəl 4.

**Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici
investisiyaların strukturu (mlyn. ABŞ dolları)**

Göstəricilər	İllər					
	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi xarici investisiya	927,0	4893,2	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9
Ondan:						
Maliyyə kreditləri	262,9	698,4	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8
Neft sənayesinə	546,1	3799,9	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	118,0	230,5	659,6	886,0	1094,5	1041,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014, Bakı, "Səda", 2014, səh. 404

Milli iqtisadiyyatın normal maliyyə infrastrukturu, eləcə də ölkə vətəndaşlarının dövlətə inamı şəraitində respublikanın iqtisadi inkişafının investisiya potensialı kimi əhalinin şəxsi vəsaiti (əmanəti) çıxış edə bilər. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsində həmin mənbənin xüsusi çəkisi hələki nəzərə çarpacaq səviyyədə deyildir. Belə ki, əhalinin vəsaitləri hesabına 1995-ci ildə investisiya qoyuluşunun 8 faizi təmin edilmişdirsə, 2000-ci ildə bu göstərici 4,7 faiz, 2005-ci ildə 4,4 faiz, 2010-cu ildə 3,8 faiz və 2013-cü ildə 1,8 faiz təşkil etmişdir.

Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri hesabına kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq son illərdə bu azalma səngimiş və hətta xeyli artım müşahidə olunmuşdur. Ölkədə bazar strukturlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin zəif rolu müstəqilliyin ilk illərində daxili bazarda fəaliyyət göstərən müəssisə və sahibkarlıq subyektlərinin geniş inkişafına əngəl törədirdi.

Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq kredit institutları ilə (BVF, UB, İİB və s.) fəal əməkdaşlığı nəticəsində əldə edilən maliyyə kreditləri ölkənin milli valyutası kursunun sabitliyinin və tədiyyə balansının saxlanılmasına, kiçik və orta biznesin xüsusi müəssisələrinin işləyib hazırladığı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə, habelə istehsal-texniki və sosial xarakterli problemlərin həllinə yönəldilmişdir.

Dividend siyasətin formalaşmasının mühüm mərhələsi dividendlərin ödənilməsi formasının seçilməsidir. Həmin formalardan əsaslarını nəzərdən keçirək:

1. Dividendlərin nağd pulla (çəklə) ödənilməsi. Bu dividend ödənişinin həyata keçirilməsinin ən sadə və geniş yayılmış formasıdır.

2. Dividendlərin səhmlərlə ödənilməsi. Bu forma səhmdarlara dividend ödənişi məbləğində yeni emitentli səhmlərə təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

3. Avtomatik yenidən investisiyalaşdırma. Bu ödəniş forması səhmdarlara hüquq verir ki, fərdi seçim etsinlər – dividendləri nağd alsın, yaxud onları əlavə səhmlərə investisiyalaşdırsınlar.

4. Şirkətin səhmlərinin alınması. Buna dividendlərin yenidən investisiyalaşdırılması formalarından biri kimi baxılır, hansıki dividend fondu məbləğində şirkət fond bazarında azad tədavüldə olan səhmlərin bir hissəsini alır. Bu da qalan hər bir səhmə düşən mənfəətin həcmi çoxaltmağa və gələcək dövrdə dividend ödənişi əmsalını yüksəltməyə avtomatik imkan verir.

Səhmdar cəmiyyətin dividend siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1. Dividend ödənişi əmsalı. O, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{d\ddot{o}} = \frac{D\ddot{O}F}{XM}, \text{ yaxud} \quad K_{d\ddot{o}} = \frac{D_s}{XM_s},$$

burada, $K_{d\ddot{o}}$ – dividend ödənişi əmsalı;

$D\ddot{O}F$ – seçilən dividend siyasətinin tipinə uyğun formalaşan dividend ödəniş fondu;

XM – səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin məbləği;

D_s – bir səhmə ödənilən dividendlərin məbləği;

XM_s – bir səhmə düşən xalis mənfəətin məbləği.

2. Səhmlər üzrə qiymət və gəlirin nisbəti əmsalı. O, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{q/g} = \frac{SB}{D_s},$$

burada, $K_{q/g}$ - səhm üzrə qiymət və gəlirin nisbəti əmsalı;

SB – bir səhmin bazar dəyəri;

D_s – bir səhmə ödənilən dividendlərin məbləği.

Dividend siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən səhmlərin bazar dəyərinin dinamikası göstəricisindən də istifadə edilə bilər.

2.3. Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə istiqamətləri

Müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının formalaşması prosesinin effektiv idarə edilməsi onun amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Amortizasiya, köhnəlmə dərəcəsindən asılı olaraq, əsas fondun dəyərindən istehsal edilən məhsulun üzərinə keçən hissədir ki, bu da hazır məhsul satıldıqca toplanır və müəssisənin maliyyə resursuna çevrilir. Amortizasiya ayırmaları əsas fondların istismarda, təmirdə olmasından və ya boş dayanmasından asılı olmayaraq onların dəyərinə görə faizlə hesablanır.

Müəssisənin amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması prosesində aşağıdakı əsas amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- əsas vəsaitlərin və qeyri-material aktivlərin istifadə olunan həcmi;
- istifadə olunan əsas vəsaitlərin və qeyri-material aktivlərin real dəyərini uçotda əks etdirmə metodu;
- amortizasiya olunan aktivlərin müəssisə tərəfindən istifadəsinin real müddəti;
- qanunvericiliklə icazə verilən amortizasiya metodu;
- istifadə olunan əsas vəsaitlərin tərkibi və strukturu;
- inflyasiyanın tempi;
- müəssisənin investisiya fəallığı.

Sadalanın amillərin nəzərə alınması müəssisəyə imkan verir ki, əməliyyat prosesində dövriyyədən kənar aktivlərin ayrı-ayrı qruplarından istifadənin spesifikliyini əhəmiyyətli dərəcədə əks etdirən müvafiq amortizasiya metodlarını seçsin. Müasir dövrdə dünya təsərrüfatı praktikasında istifadə olunan dövriyyədən kənar aktivlərin amortizasiya metodları aşağıdakılardır:

- xətti amortizasiya metodu;
- amortizasiyanın istehsal metodu;
- sürətli amortizasiya metodu;
- sair amortizasiya metodu.

Xətti amortizasiya metodu həm MDB məkanında, həm də xarici təsərrüfat praktikasında ən geniş yayılmışdır. Bu metoddan istifadə konsepsiyası ona əsaslanır ki, müəssisənin əldə etdiyi amortizasiya olunacaq aktivin təsərrüfat prosesində eyni vaxtda bir qərarda istifadəsi nəzərdə tutulur, belə ki, o, mənəvi aşınmaya zəif məruz qalır, onun təsir göstərdiyi istehsal isə stabil ahəngdar xarakter daşıyır.

Xətti amortizasiya metoduna əsasən aktivlərin stabil amortizasiya norması aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$AN = \frac{100}{IM},$$

burada, AN – aktivlərin illik amortizasiya norması, faizlə;

İM – aktivin faydalı istifadə müddəti, il.

Amortizasiyanın istehsal metodu bir çox ölkələrdə yayılıb və müxtəlif beynəlxalq uçot standartlarını əks etdirir. Bu metoddan istifadə konsepsiyası ona əsaslanır ki, aktivin aşınması istehsalda istifadə dərəcəsinin nəticəsidir və onun istismar müddəti ilə əlaqədar deyil. Bu metoda əsasən amortizasiya norması aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$AN_1 = \frac{AA_1}{M}; \quad AN_2 = \frac{AA_1 - AA_2}{M};$$

burada, AN₁ – məhsul vahidi hesabı ilə aktivin ilkin dəyərini nəzərə almaqla amortizasiya norması, manat;

AN₂ – məhsul vahidi hesabı ilə ləğv olunma dəyəri nəzərə almaqla aktivin amortizasiya norması, manat;

AA₁ – amortizasiya olunan aktivin ilkin dəyəri, manat;

AA₂ – amortizasiya olunan aktivin ləğvedilmə dəyəri, manat;

M – amortizasiya olunan aktivin iştirakı ilə məhsul istehsalının həcmi, natural ifadədə.

Sürətli amortizasiya metodu postsovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində tətbiq edilir. Bu

metoddan istifadə konsepsiyası ona əsaslanır ki, çoxlu aktivlər özünün istismarının ilk illərində ən yüksək məhsuldarlığa malik olur və həm də texnoloji tərəqqi ilə əlaqədar funksional (mənəvi) aşınmaya intensiv məruz qalırlar.

Müxtəlif amortizasiya metodlarının tətbiqi müəssisənin dövriyyədən kənar aktivlərindən daha effektiv istifadə məqsədilə mümkün idarəetmə qərarlarının seçilməsi alternativliyini təmin edir.

Səhmlərin əlavə emissiyası yolu ilə xarici mənbələrdən xüsusi kapitalın cəlb edilməsi mürəkkəb və baha başagələn prosesdir. Maliyyə menecmenti mövqeyindən səhmlərin emissiyasının idarə edilməsinin əsas məqsədi minimum müddətdə fond bazarında lazımı həcmdə xüsusi maliyyə resurslarını cəlb etməkdən ibarətdir. Səhmlərin emissiyasının idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- səhmlərin emissiyasının effektiv yerləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi;
- emissiyanın məqsədinin müəyyən edilməsi;
- emissiyanın həcmnin müəyyən edilməsi;
- qiymətli səhmlərin nominalı, növləri və miqdarının müəyyən edilməsi;
- cəlb edilən səhmdar kapitalın dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Səhmdar cəmiyyəti ilkin, yaxud əlavə səhm emissiyası haqqında qərarı yalnız fond bazarı konyukturunun hərtərəfli təhlili və öz səhmlərinin potensial investisiya cazibədarlığının qiymətləndirilməsi əsasında qəbul edə bilər.

Strateji perspektivdə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkili daim borc vəsaitlərini cəlb etmədən mümkün deyil. Borc maliyyə resurslarından istifadə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini genişləndirməyə, xüsusi kapitaldan daha səmərəli istifadə olunmasına, müxtəlif məqsədli maliyyə fondlarının formalaşmasını sürətləndirməyə, son nəticədə isə müəssisənin bazar dəyərini artırmağa imkan verir.

Müəssisənin strateji inkişafını təmin edən borc maliyyə resursları adətən uzunmüddətli əsasda formalaşır. Borc maliyyə resurslarının formalaşmasının strateji idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- gələcək dövrdə borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və istifadəsinin təhlili;
- borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin maksimum həcmnin müəyyən edilməsi;
- müxtəlif mənbələrdən borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsi dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- cəlb edilən borc maliyyə resurslarından istifadə müddətinin müəyyən edilməsi;
- əsas kreditörün tərkibinin müəyyən edilməsi;
- borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- cəlb edilən borc maliyyə resurslarından effektiv istifadənin təmin edilməsi;
- alınan kreditlər və istiqraz vərəqələri üzrə vaxtında hesablaşmaların təmin edilməsi.

İstiqraz vərəqəsi emissiyasının idarə edilməsində əsas məqsəd həmin növ qiymətli kağızın buraxılması və ilkin fond bazarında yerləşdirilməsi yolu ilə lazımı həcmdə borc maliyyə vəsaitləri cəlb etməkdən ibarətdir. Müəssisədə istiqraz vərəqəsinin idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- istiqraz emissiyasının səmərəli yerləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması;
- istiqraz vərəqəsi vəsaitinin cəlb edilməsi məqsədinin müəyyən edilməsi;
- xüsusi kredit reytinginin qiymətləndirilməsi;
- istiqraz emissiyası həcmnin müəyyən edilməsi;
- istiqraz emissiyası şərtlərinin müəyyən edilməsi;
- istiqraz vərəqəsinin dəyərinin müəyyən edilməsi;
- istiqrazların artırılması fondunun yaradılması.

Ödəniş fonduna ayırmalar həm pul formasında, həm də fond bazarında alınmış istiqrazlarla həyata keçirilə bilər. Müəssisənin struktur bölmələrinin

fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi aşağıdakı funksional büdcələrin yaradılmasını nəzərdə tutur: əməyin ödənilməsi büdcəsi, material məsrəfləri büdcəsi, enerji istehlakı büdcəsi, amortizasiya büdcəsi (fondu), kreditlərin ödənilməsi büdcəsi, vergi büdcəsi, sair xərclər büdcəsi.

Müəssisənin fəaliyyətinin yekun (kompleks) büdcə planlaşdırılması sisteminin tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- ilkin proqnoz məlumatları ;
- istehsal proqramı;
- mənfəət və zərərlər balansı;
- müəssisənin balansı;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqda hesabat.

Büdcənin gəlirlər hissəsi xərclər hissəsindən çox olduğu halda mənfəət, xərclər hissəsi gəlirlər hissəsindən çox olduğu halda isə büdcə kəsiri yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin illik, rüblük və aylıq yekun büdcələri tərtib olunur. Bu iş müəssisənin plan-iqtisad şöbəsi tərəfindən maliyyə xidmətlərinin iştirakı ilə yerinə yetirilir.

Yekun büdcə gəlirlər və xərclər hissəsindən ibarət olur. Yekun büdcəni ümumi şəkildə, cədvəl 5-dəki kimi göstərmək olar:

Cədvəl 5.

Müəssisənin yekun büdcəsi (gəlirlər və xərclərin əsas maddələri)

Gəlirlər hissəsi	Xərclər hissəsi
1.Məhsul satışından və sair satışlardan gəlirlər 2.Satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər 3. Plan dövrünün əvvəlinə bank hesablarında vəsait qalıqları 4. Kreditlər və borclar 5. Sair gəlirlər Büdcə gəlirləri (gəlirlərin xərclərdən çox olduğu halda)	1. Büdcə vergiləri 2. Əmək haqqı 3. Xammal və materialların alınması 4. Elektrik enerjisinin ödənilməsi 5. Kreditlərin ödənilməsi (faizlər nəzərə alınmaqla) 6.Xammal və materialların alınması 7. Sair xərclər Büdcə kəsiri (xərclərin gəlirlərdən çox olduğu halda)

Müəssisənin maliyyə planı onun iqtisadi inkişaf planının digər bölmələri əsasında yaradılır. Eyni zamanda, maliyyə planının tərtib olunması maya dəyəri planının formalaşmasına, maddi və digər resurslardan istifadəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəssisələrin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, bank idarələri vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Bununla yanaşı, müəssisələrlə, vətəndaşlarla (işçilərlə, alıcılarla və s.) nağd pulla hesablaşmalar da həyata keçirilir (əmək haqqı və başqa ödənişlərin verilməsi

Fəsil 3. Maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri

3.1. Müasir şəraitində maliyyələşdirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi

Ümumi şəkildə maliyyələşmə sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir:

1. Dövlətin maliyyəsi (maliyyə sistemi);
2. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi.

Öz növbəsində dövlətin maliyyəsi özündə aşağıdakı tərkib hissələrini cəmləşdirir: dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, dövlətin kredit sistemi və sığorta sistemi. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinə isə onun tərkibindəki subyektlərin investisiya ödəyən maliyyə bölmələri daxildir.

Maliyyələşmə sistemindəki tutduğu yerinə baxmayaraq biznes fəaliyyətinin investisiya (maliyyə) təminatı aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1. Maliyyə vəsaiti maksimum nəticənin əldə edilməsinə yönəldilməsi;

2. Biznes fəaliyyətinin maliyyələşməsinin texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması və hüquqi cəhətdən qorunması;

3. Böyük sayda maliyyələşmə mənbələrinin mövcudluğu;

4. Konkret şərait üçün maliyyə sisteminin uyğunlaşması və çevikliyi.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uğurla fəaliyyət göstərən firmaların iş təcrübəsi ilə sübuta yetirilmişdir ki, biznes fəaliyyətində yaxşı təşkil olunmuş maliyyələşmə sistemi onların səmərəli işləməsinə zəmanət verir.

Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq, ümumi şəkildə biznes fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbəyinin üç növü mövcuddur:

a) mülkiyyətçinin maliyyə resursları;

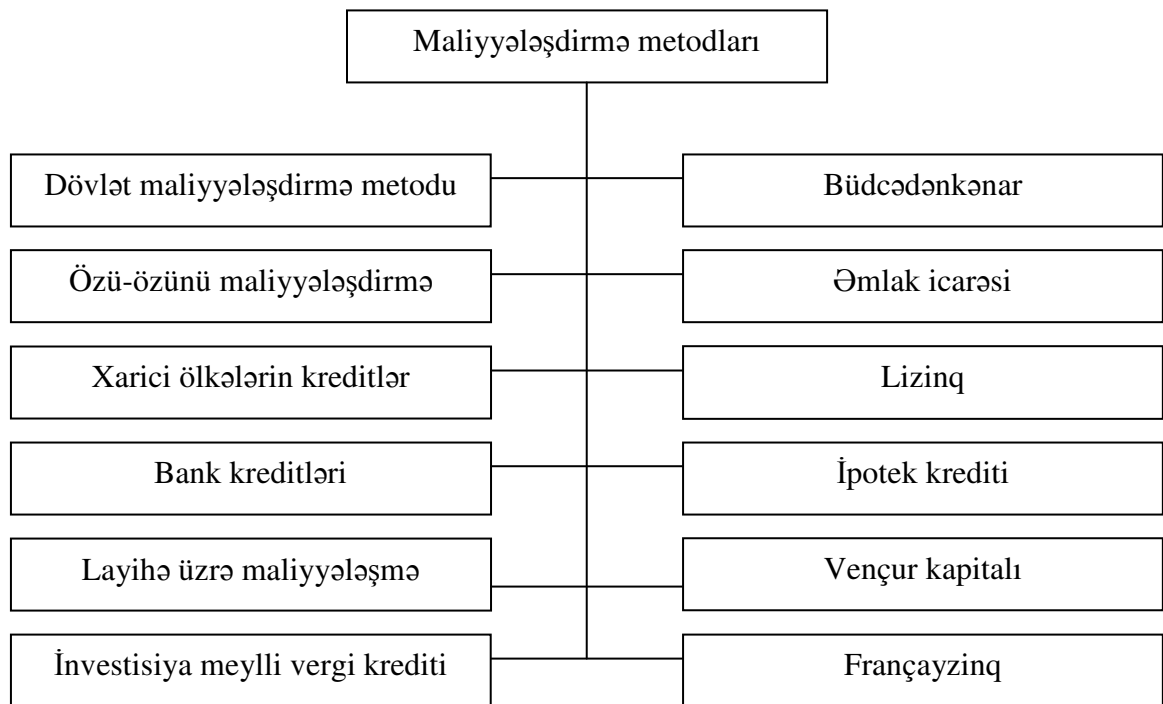
b) cəlb edilən vəsait;

c) borc vəsaiti.

Mülkiyyətçinin maliyyə resurslarına nizamnamə kapitalı, amortizasiya ayırmaları, fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətləri, eləcə də sığorta təşkilatlarının ödənişləri daxildir. Cəlb edilən vəsaitə - səhmlərin satışından əldə edilən vəsait, əmək kollektivi üzvlərinin payı və ödənişi, borc vəsaitinə isə - bank kreditləri, xarici investisiyalar, beynəlxalq maliyyə və investisiya institutlarının vəsaiti və s. daxil edilir. Qeyd edilən mənbələri şərh edərkən inkişaf etmiş ölkələrin eyni adlı iş təcrübəsini ön plana çəkmək yerinə düşərdi. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye, ticarət və nəqliyyat sahələrində passivlərin içərisində mülkiyyətçinin maliyyə vəsaitinin xüsusi çəkisi 18%; cəlb olunan vəsaitin verimi – 5,1%; real bank stavkasınıninki isə - 3,6% təşkil edir.

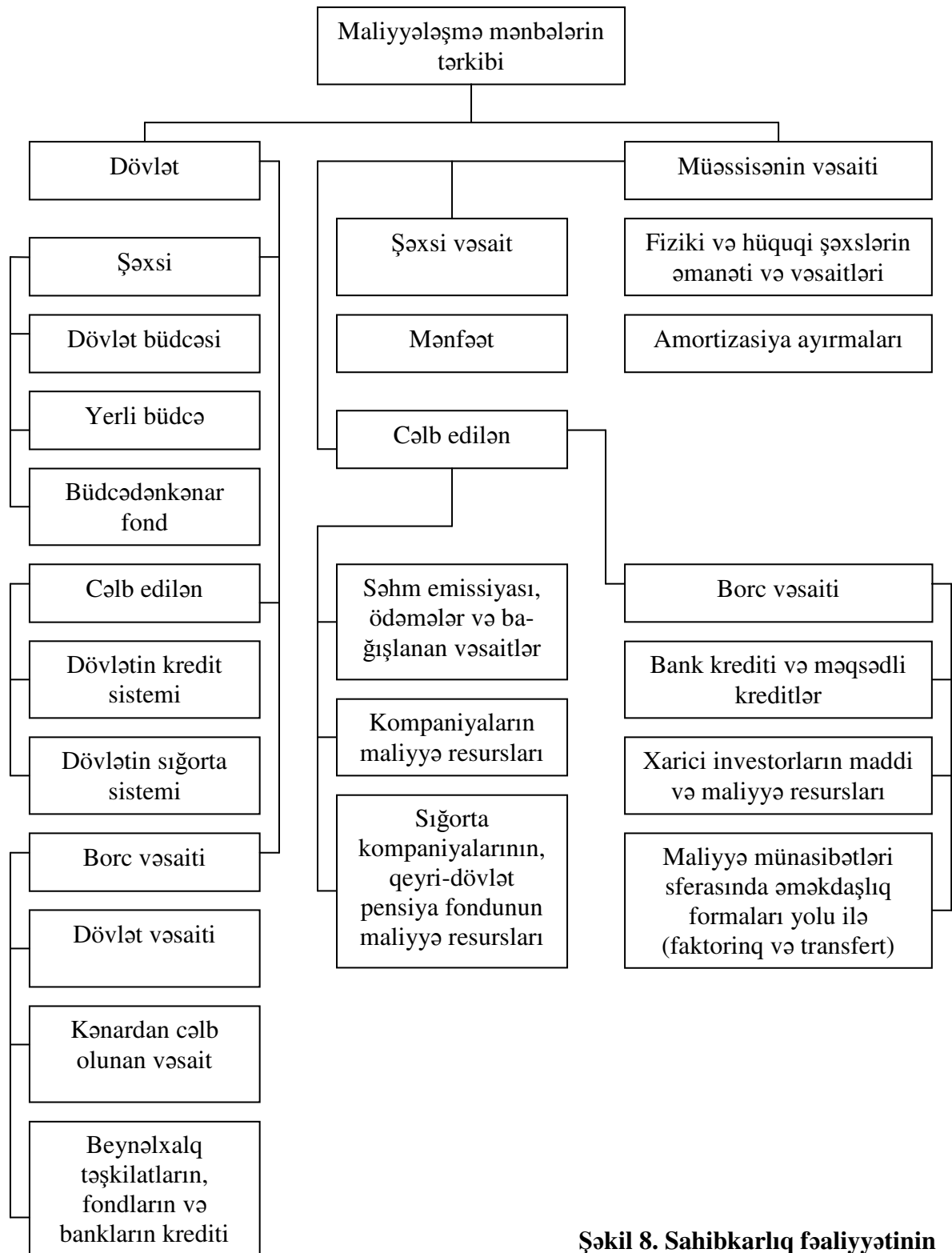
Başqa bir misal, Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə həyata keçirdiyi layihənin 65%-ni özü təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə biznes fəaliyyətində müxtəlif maliyyələşmə metodlarından istifadə edilir. Onlara aşağıdakılar daxildir (şəkil 7).

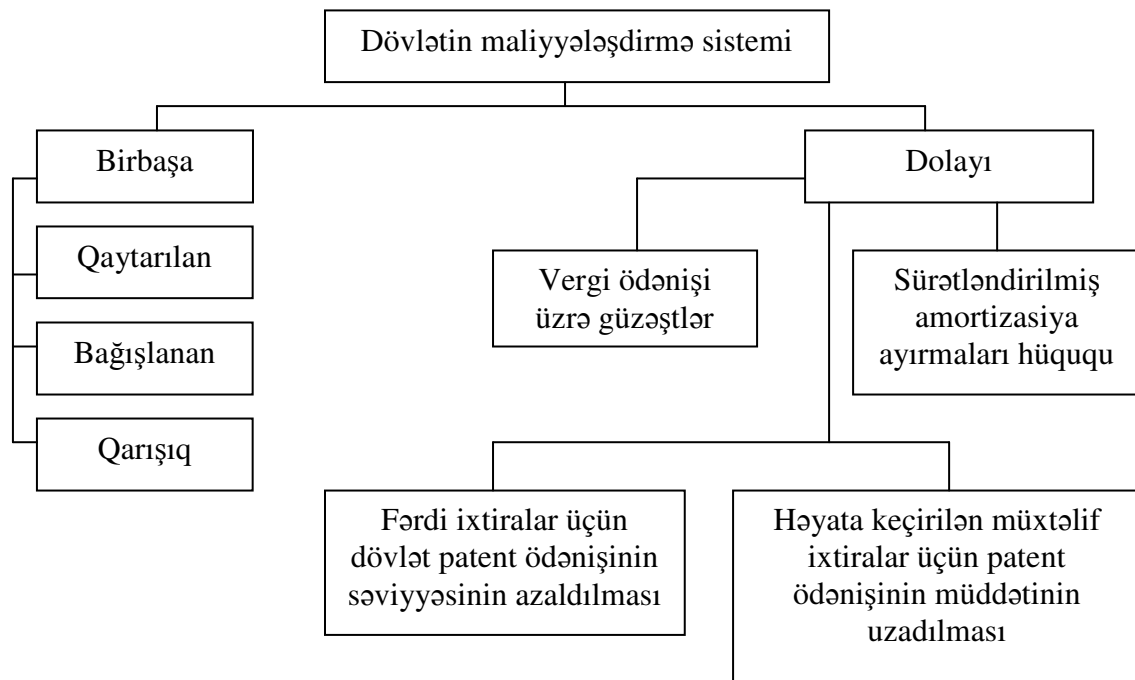
Şəkil 7. Sahibkarlıq (investisiya) fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə metodları

Şəkil 8-də maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibi verilmişdir:

Şəkil 8. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbələri

Bütünlükdə, dövlətin maliyyələşdirmə sistemini sxem şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Şəkil 9. Dövlətin maliyyələşdirmə sisteminin prinsipial quruluşu

Büdcədən kənar maliyyələşdirmə mənbəyi – sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və müvafiq məqsədli kompleks proqramların həyata keçirilməsində istifadə edilir. Həmin vəsait aşağıdakı fondlar və ödəmələr hesabına formalaşır:

- Kiçik və Orta Sahibkarlığa Kömək Fondundan;
- Sosial müdafiə Fondundan;
- Sığorta Fondundan;
- İctimai təşkilatların və Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin Fondundan;
- Müəssisənin mənfəətindən ayıralar hesabına;
- Dövlət zəmanəti ilə verilən məqsədli bank kreditləri hesabına;
- İnvestisiya Kompaniyalarının vəsaiti hesabına;
- Xarici investisiyalar hesabına.

Özü-özünü maliyyələşdirmə biznes fəaliyyətində və maliyyə menecmenti təcrübəsində ən geniş yayılmış metoddur. Məlumdur ki, gəlir modeli ilə işləyən hər bir sahibkar firma bütün mənbələrdən əldə etdikləri pul vəsaitindən (gəlirdən) müvafiq vergiləri və büdcə ödəmələrini həyata keçirdikdən sonra qalan pul resursu əmək kollektivinin sərəncamında qalır. Özü-özünü maliyyələşdirmə sistemi

sahibkar firmanın mənfəət və amortizasiya ayrımları hesabına öz daxili vəsaitinin məbləğini formalaşdırmağa imkan verir.

Biznes fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində istifadə edilən metodlar içərisində icarə mülkiyyəti və lizinq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biznes fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər, bir çox hallarda isə hüquqi şəxslər həmin metodlardan istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. İcarə öz mahiyyətinə görə mülkiyyəti kirayə götürməkdir. O, müqavilə əsasında mülkiyyətdən (binadan, avadanlıqdan, istehsal sahəsindən, boş tikilidən, torpaqdan və s.) haqqını ödəməklə istifadə deməkdir. İcarə haqqına istifadə edilən avadanlığın amortizasiya ayrımı və mənfəətin bir hissəsi daxil edilir. Şəxsi vəsait çatışmazlığına məruz qalan sahibkarlar Azərbaycanda bu metoddan geniş istifadə edirlər.

Biznes fəaliyyətində maliyyə menecmentinin təşkilində ipoteka krediti son illər geniş yayılmaqdadır. Bu ən çox tikinti və kənd təsərrüfatı sahələrində sahibkarların istifadə etdikləri kredit formasıdır. “İpoteka” (hypotheke) yunan sözü olub, “girov” mənasını daşıyır. Daha doğrusu, pul borcunun alınmasını təmin etmək məqsədi ilə mülklərin (torpağın, evin, qurğuların, maşınların və s.) girov qoyulmasıdır. Əgər borc alan hüquqi və fiziki şəxs borcu və ya borc üçün krediti vaxtında tam ödəməzsə, bu zaman həmin mülk borc verənin hesabına keçir və o, bunu sata da bilər.

Qeyd edildiyi kimi, sahibkarlıq işinin maliyyələşdirmə metodlarından biri də vençur kapitalıdır. Vençur təşkilatı yaratmaq üçün xarici investorların şəxsi və yaxud korporativ maliyyə resursları istifadə edilir. “Bazar iqtisadiyyatının əsasları” qısa izahlı lüğətdə göstərilir ki, vençur müəssisəsi (təşkilatı) – elmi-tədqiqat, mühəndis-layihə işləri, yenilikşünaslığın yaradılması və tətbiqi sahələri üzrə ixtisaslaşmış yüksək elmi tutumlu sahələrin məcmusudur.

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində hələlik az istifadə edilən metodlardan biri də françayzinqdir. O, ingiliscədən tərcümədə “üstün olmaq” mənasını daşıyır. Françayzinq – iri kompaniyaların və ayrı-ayrı biznesmenlərin razılığı əsasında yaradılaraq müəyyən ərazidə öz firma nişanını saxlamaqla fəaliyyət göstərir. Belə firmalar adətən ticarətdə, ayrı-ayrı istehsal sahələrində lider

kimi çıxış edirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, franqayzinq hüquqi cəhətdən tənzimlənən sərbəst obyekt olmaqla dünyanın 80 ölkəsində və 70-dən çox istehsal sahələrində tətbiq edilir. O, dünya təcrübəsində biznes fəaliyyətinin mütərəqqi forması kimi qəbul edilmiş və xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Uzunmüddətli beynəlxalq yeni kreditləşmə formalarından biri layihə üzrə maliyyələşdirmə metodudur. Onun digər əvvəlki metodlardan üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, kreditləşmə obyektin layihələndirmə mərhələsindən onun istismara verilməsinədək dövrü əhatə edir. Layihə üzrə kreditləşmə dünya təcrübəsində aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

- layihənin qiymətləndirilməsində bankların “bədmın” proqnozları;
- istehsal ediləcək məhsul üzrə qiymətin və tələbat dinamikasının hərtərəfli tədqiqi;
- layihə sponsorlarının (pul ödəyicilərinin) zəmanətinin mövcudluğu;
- layihə üzrə maliyyələşdirmədə kreditlərin verilməsinin müxtəlif şərtlərinin nəzərə alınması.

İnvestisiya meylli vergi krediti metodu dünya təcrübəsində kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində geniş istifadə edilir. Bu metod ən çox Kanadada, ABŞ-da və eləcə də digər Avropa ölkələrində sınaqdan çıxarılmışdır. Rusiya Federasiyasının Vergi Kodeksində də həmin kreditləşmə metodu öz əksini tapmışdır. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyənə ödənişin müddətinin təxirəsalınması icazə verilir. Məhz həmin dövrdə sahibkar sərbəst vəsaiti özünün daha çox ehtiyacı olan fəaliyyət növünə sərf edir. Ölkəmizin müvafiq qanunvericilik aktlarında adı çəkilən metodun tətbiqi əsasən aqrar sektora şamil edilmişdir. Lakin onun xalq istehlak malları istehsal edən firmaların fəaliyyətinə şamil olunması bütünlükdə keyfiyyətli məhsul istehsalına şərait yaratmaqla idxal-ixrac əməliyyatlarında keyfiyyət dəyişikliklərinə imkan yaradardı. Bu məqsədlə ölkənin Vergi Kodeksində müvafiq dəyişiklik və əlavələrin aparılmasına ehtiyac duyulur.

3.2 Pul axınlarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti öz inkişaf strategiyası və taktikasını sərbəst seçir, özünümaliyyələşdirməni birinci dərəcəli vəzifə kimi qarşıya qoyur. Müəssisədə pul vəsaitlərinin hərəkəti (pul axınları) daim baş verir. Əhəmiyyətli kapital qoyuluşu ilə şərtlənən texnoloji təkmilləşdirmələr, inflyasiya, faiz dərəcəsinin dəyişməsi, vergi sistemində aparılan islahatlar müəssisədə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir göstərir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat böyük informasiya dəyəri daşıyır. Bu informasiyadan maliyyə menecerləri və investorlar yetərinə faydalanırlar, sahibkarlar isə əlavə aktivlərin formalaşdırılması, borcların ödənilməsi və yeni investisiya qoyuluşu ilə bağlı məsələlərin həllində istifadə edirlər.

Pul axınlarının idarə edilməsi elə maliyyə alətidir ki, onun köməyi ilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinə nail olmaq, yəni daha çox mənfəət əldə etmək mümkündür. Bütün bunlar müəssisə səviyyəsində pul axınlarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Təsərrüfat subyektlərində pul vəsaitləri əsas fondların əldə edilməsi, əmtəə ehtiyatlarının yaradılması, debitor borclarının formalaşdırılması və başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. Pul vəsaitlərinin hərəkətilə istehsal-kommersiya tsikli başlayır və onunla da başa çatır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tsikli prosesində pul vəsaitləri müxtəlif aktivlərə, məhsulun reallaşdırılması zamanı debitor borclarına çevrilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda “pul axınları” məfhumuna müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, Amerika alimi L.A. Beristayn hesab edir ki, şirkət pul vəsaitlərinin hərəkətini – axıb gəlməsi və axıb getməsi prosesini sınaqdan çıxarır və onu müxtəlif fəaliyyət növlərinə – istehsal, maliyyə və investisiya fəaliyyətinə aid edir. Bu fəaliyyət növlərinin hər biri üçün və eləcə də bütövlükdə müəssisənin fəaliyyəti üçün pul vəsaitlərinin axıb gəlməsi və axıb getməsi arasında fərqi

müəyyənləşdirmək olar. Pul vəsaitlərinin axıb gəlməsi həmin müddətdə pul qalığının artmasına, axıb getməsi isə pul qalığının azalmasına uyğun gələcəkdir.

Digər amerika alimi Dj.K.Van Xorn qeyd edir ki, firmanın pul vəsaitlərinin hərəkəti fasiləsiz prosesdir. Firmanın aktivləri pul vəsaitlərinin həqiqi istifadəsini, passivləri isə həqiqi mənbələri ifadə edir. Pul vəsaitlərinin miqdarı məhsulun satışı, debitor borclarının ödənilməsi, kapital məsrəfləri və maliyyələşmənin həcmindən asılı olaraq vaxtaşırı dəyişilir .

Almaniya alimləri “pul axınları” anlayışını “Cash-Flow” kimi izah edirlər. Onların fikrincə, Cash-Flow illik qalığın, amortizasiya ayırmaları və pensiya fonduna ödənilən vəsaitin məbləğinə bərabərdir. Daxili maliyyələşdirmənin faktiki həcmi müəyyənləşdirmək üçün Cash-Flow-dan planlaşdırılan dividend ödənişləri çıxılır. Amortizasiya ayırmaları və pensiya fonduna ödənişlər daxili maliyyələşdirmə imkanını azaldır, hərçənd onlar pul vəsaitlərinin müvafiq axıb getməsinə uyğun gəlmədən baş verir. Əslində bu vəsait müəssisənin sərəncamında qalır və maliyyələşdirmə mənbəyi kimi istifadə edilə bilər. Cash-Flow daxili maliyyələşdirmənin faktiki həcmi əks etdirir və onun köməyi ilə müəssisənin maliyyə resurslarına tələbatını müəyyənləşdirmək olar.

Postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında “pul axınları” termininin mahiyyətinə xüsusi yanaşma mövcuddur. Belə ki, 1995-ci ildə mühasibat uçotunun tərkibində əlavə 4№-li forma “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat” daxil edildi. Rusiya alimlərinin fikrincə, pul vəsaitlərinin axınları dedikdə müəyyən vaxt ərzində müəssisənin aldığı və ödədiyi pul vəsaitləri arasındakı fərq başa düşülür, onlar mənfəətlə müqayisə olunur. Mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirilməsi, genişlənmə istehsalın həyata keçirilməsi, sosial və maddi tələbatın ödənilməsi üçün əsas vəsait hesab edilir. Belə ki, mənfəət hesabına müəssisə büdcə, bank və digər təşkilatlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili prosesində pul vəsaitlərinin hərəkəti baş verir. İnflyasiya və maliyyə böhranı şəraitində pul

axınlarının effektiv idarə edilməsi maliyyə menecmentinin ən aktual problemlərindən biridir.

Pul axınlarının təhlili müəssisənin pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Pul axınlarının təhlilinin əsas məqsədi pul vəsaitlərinin çatışmaması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onların cəlb edilmə mənbəylərini və istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Pul axınlarının təhlili müəssisənin əsas, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə ayrıca aparılır ki, bu da fəaliyyət növlərinin hər birindən alınan gəlirin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə imkan verir.

Dünya uçot-analitik təcrübədə pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyənləşdirmək üçün təhlilin birbaşa və dolayısı metodlarından istifadə edilir. Birbaşa metod pul vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinin hesablanmasına əsaslanır, müəssisənin likvidliyini qiymətləndirməyə, cari öhdəliklər üzrə ödənişlər, investisiya fəaliyyəti və əlavə xərclər üçün pul vəsaitlərinin kifayət qədər olması barədə operativ nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu metodun nöqsan cəhəti alınmış maliyyə nəticələri və müəssisənin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin dəyişilməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirə bilməməsidir.

Dolayısı metod pul vəsaitləri ilə əlaqədar əməliyyatların və balansın maddələrinin uçotuna və xalis mənfəətin məbləğində müvafiq dəyişikliklərin aparılmasına əsaslanır, müəssisənin xalis mənfəəti və aktivlərində baş verən dəyişikliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmağa imkan verir. Gəlir və xərclərin elə növləri vardır ki, onlar pul vəsaitlərinə toxunmadan xalis mənfəət yaradırlar. Təhlil prosesində gəlir və xərclərin həmin maddələrinə və xalis mənfəətə müvafiq düzəlişlər edilir, çünki xərc maddələri pul vəsaitlərinin daxil olmasından asılı deyil, vəsaitin xərclənməsi ilə müşayiət olunmayan gəlir maddələri xalis mənfəətin məbləğinə təsir etmir.

Maliyyə hesabatlarının bütün istifadəçiləri praktiki öz maraqlarına uyğun qərarların qəbulu üçün təhlilin müxtəlif metodlarından istifadə edirlər. Məsələn, mülkiyyətçilər kapitalın gəlirliliyini artırmaq və şirkətin dayanaqlı fəaliyyətini təmin etmək üçün, kreditorlar və investorlar borclar və qoyuluşlar üzrə riskləri azaltmaq

üçün maliyyə hesabatlarını təhlil edirlər. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təhlilin yeni metodikasından istifadəni zəruri edir. Bu metodika tərəfdaşların seçilməsini əsaslandırmaq, müəssisənin maliyyə dayanaqlığı səviyyəsini müəyyənləşdirmək, işgüzar aktivliyi və sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar geniş miqyaslı islahatların həyata keçirilməsi prosesində xarici investisiyanın cəlb edilməsinin mühüm kanallarından biri sayılan birgə müəssisələr və xarici firmaların yaradılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Təhlil göstərir ki, ölkədə istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 57,7 faizi, iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 12,9 faizi xarici və müştərək müəssisələrin payına düşür. Müştərək müəssisələr və xarici firmalar Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Belə ki, 2010-cu ildə müştərək müəssisələr və xarici firmalar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına 659,6 milyon ABŞ dollar və 2012-ci ildə 1094,5 milyon dollar həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, bu ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların 8-10 faizini təşkil etmişdir (cədvəl 6).

Cədvəl 6

Azərbaycan Respublikasında xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti

Göstəricilər	İllər				
	2000	2005	2010	2011	2012
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	551	796	1091	899	1083
İşləyənlərin siyahı sayı, nəfər	2214	5841	55936	63918	76651

Orta aylıq əmək haqqı, manat	208,4	672,7	1008,0	1117,2	1241,0
Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, mlyn manat	1239,8	7081,4	24011,9	29651,2	29439,5
Xarici investisiya, mlyn.dollar	118,0	230,5	659,6	886,0	1094,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013, Bakı, 2013, səh. 118,119, 400

Müştərək müəssisələrin inkişafında vergi dərəcəsi, rentabellik səviyyəsi və valyuta tənzimlənməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisənin iştirakçısı olan xarici investorun əldə etdiyi dividendə görə 15 faiz vergi dərəcəsi təyin edilmişdir. Ayrı-ayrı dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən ikiqat verginin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və s. ölkələrlə ikiqat verginin aradan qaldırılması haqqında bağladığı müqavilələrə əsasən həmin ölkələrin investorları öz ölkələrində Azərbaycanda götürdüyü gəlirlərə görə tutulan vergilərin həcmindən Azərbaycanda alınan vergilər çıxılır və Azərbaycan tərəfindən bu gəlirlərə görə vergi dərəcəsinin aşağı salınması nəzərdə tutulur. Müştərək müəssisələrin iştirakçısı olan xarici investorun əldə etdiyi dividend, faiz və digər gəlirlərin xaricə köçürülməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Xarici investorlar müvafiq sənədləri təqdim etmək şərtilə öz vəsaitlərini sərbəst şəkildə repotasiya edə bilər və milli valyutada əldə etdikləri gəlirləri xarici valyutaya çevirə bilərlər. Müştərək müəssisənin və tamamilə xarici investisiyalı müəssisənin yaradılması üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən əmlak gömrük rüsumundan və əlavə dəyər vergisindən azaddır.

Pul axınlarının kompleks təhlili aşağıdakı suallara düzgün cavab tapmağa imkan verir:

- hansı mənbələrdən nə qədər pul vəsaitləri daxil olur və onlardan istifadə istiqamətləri hansılardır?;
- müəssisənin xüsusi vəsaitləri investisiya fəaliyyəti üçün kifayət edirmi?;
- müəssisə öz cari öhdəliklərini yerinə yetirmək vəziyyətindədirmi?;
- alınan mənfəətin və nağd pul vəsaitlərinin miqdarında kənarlaşmalar nə ilə izah edilir?.

Müəssisənin bazarda fəaliyyət göstərməsi üçün pul axınlarının səmərəli idarə edilməsi vacibdir. Ona görə də müəssisənin pul dövriyyəsinin və maliyyə resurslarının idarə edilməsi üsullarını öyrənmək və onları təkmilləşdirmək lazımdır.

Pul axınlarının səmərəli idarə edilməsində dövriyyə kapitalının optimal həcmnin müəyyənləşdirilməsi böyük rol oynayır. Belə ki, nağd pul vəsaitinin çatışmaması müəssisəni iflasa apara bilər və onun inkişaf tempi nə qədər sürətlə gedərsə puluzluq riski daha böyük olur. Digər tərəfdən həddindən ziyada pul vəsaitlərinin toplanması faydalı deyil. Çünki müəssisə mənfəət itirir, hansıki artıq vəsaitin investisiyalaşdırılması nəticəsində əldə edilə bilər. Belə vəziyyət kapitalın “ölməsinə” gətirib çıxarır və ondan istifadənin səmərəliliyini azaldır.

Pul axınlarının vəziyyətinə nəzarət metodlarından biri dövriyyə kapitalında nağd pul vəsaitinin xüsusi çəkisinin düzgün müəyyən edilməsidir. Nağd pul vəsaitinin məbləğini dövriyyə kapitalının məbləğinə bölməklə nağd vəsait əmsalı (faizi) müəyyən edilir. Dövriyyə kapitalında nağd vəsait əmsalını idarə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, nisbət dəyişməsi nağd pulun dəyişməsinə xarakterizə etməyə bilər, çünki dövriyyə kapitalının bir hissəsi olan əmtəə-material ehtiyatları dəyişilə bilər.

Müəssisə üçün lazım olan nağd pulun miqdarının müəyyənləşdirilməsinə başqa yanaşma da vardır, yəni nağd pul-reallaşdırılmanın həcmilə müqayisədə nağd pul balansının qiymətləndirilməsidir. Bu göstərici nağd puldan effektiv

istifadəni göstərir, dövriyyə kapitalını dəyişdirmədən tədavül xərclərini azaltmaq və mənfəəti artırmaq yolu ilə satışın həcmi artırmağa imkan verir.

Əgər müəssisə nağd pul çatışmamazlığı ilə üzləşirsə, ödəniş mütləq aparılmalıdır və cari tələbat üçün nağd pulun miqdarını müəyyənləşdirmək lazımdırsa, onda ödənişin vaxtını uzatmalı, yaxud vekseldən istifadə olunmalıdır.

Pul axınlarının səmərəli idarə edilməsi üçün aşağıdakı ümumi tələblər irəli sürülür:

- cari hesablaşmaları yerinə yetirməkdən ötrü pul vəsaitlərinin baza ehtiyatı lazımdır;
- gözlənilməyən xərcləri örtmək üçün müəyyən miqdarda pul vəsaitləri olmalıdır;
- proqnozlaşdırılan fəaliyyəti genişləndirmək üçün azad pul vəsaitlərinin olması vacibdir.

Beləliklə, pul vəsaitləri ehtiyatlarının idarə edilməsi nəzəriyyəsində işlənilmiş və pul vəsaitlərinin miqdarını optimallaşdırmağa imkan verən modelləri tətbiq etmək olar. Qərb təcrübəsində Baumol və Miller-Orra modelləri geniş yayılmışdır .

Baumol modeli nəzərdə tutur ki, maksimum miqdarda pul vəsaitləri olduqda müəssisə işləməyə başlayır və sonradan onları xərcləyir. Əmtəə, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasından daxil olan bütün vəsaitlər qısamüddətli qiymətli kağızlara qoyulur. Yalnız pul vəsaitlərinin ehtiyatı tükəndikdə, yəni sifıra bərabər olduqda müəssisə qiymətli kağızların bir hissəsini satır və bununla pul vəsaitlərinin ehtiyatını baza səviyyəsinə çatdırır. Bu model çox sadədir və müəssisə üçün qəbul olunandır, çünki pul məsrəfləri stabil və proqnozlaşdırılındır.

Miller-Orra modeli müəssisədə hər günlük pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda pul ehtiyatlarının idarə edilməsini nəzərdə tutur. Bu modeli qurarkən bir dövrdən digər dövrə pulun daxil olması və xərclənməsinin təsadüfi hadisələrdən asılı olmamasına əsaslanan Bernulli prosesindən – stoxastik prosesdən istifadə edilir. Bu model

mərhələlər üzrə tətbiq edilir və onun köməyi ilə müəssisənin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin idarəetmə siyasətini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Pul axınlarının idarə edilməsi prinsipləri və metodları Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilməli, bir sözlə pul axınlarının idarə edilməsinin kompleks metodikası işlənib hazırlanmalıdır.

İstehsalı genişləndirmək və mənfəəti artırmaq üçün müəssisənin mütləq maliyyə resursları olmalıdır. Maliyyə resurslarının formalaşması iki səviyyədə həyata keçirilir: ölkə miqyasında və müəssisə çərçivəsində. Ölkə miqyasında maliyyə resurslarının formalaşmasının mənbəyi və strukturu dövlət büdcəsi gəlirlərinin artması imkanını müəyyənləşdirir. Müəssisə səviyyəsində formalaşan maliyyə resurslarının həcmi investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin artması, maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, sosial xarakterli tələbatın təmin edilməsi imkanını müəyyənləşdirir. Belə maliyyə resursları müəssisənin xüsusi vəsaiti – mənfəət və əsas fondların amortizasiyası hesabına formalaşır.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasında maliyyə bazarı müstəsna rol oynayır. Maliyyə bazarı – gəlir gətirən, tələb və təklifdən, satıcıların və alıcıların ödəməqabiliyyətindən asılı olan pul resurslarının fəaliyyət göstərməsinin mürəkkəb mexanizmidir .

Müəssisə səviyyəsində pul vəsaitlərinin hərəkətini və təsərrüfat subyektləri arasında baş verən maliyyə münasibətlərini effektiv idarə etmək gərəkdir. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi haqqında qərar müəssisə ilə maliyyə bazarı arasında maliyyə resurslarının ən effektiv axınını təmin etməlidir, hansıki bazar şəraitində müəssisənin xarici maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyi hesab edilir. Maliyyə bazarı müəssisəyə kapitaldan daha səmərəli istifadə və maksimum mənfəət alınması məqsədilə pul axınlarının idarə olunmasını düzgün təşkil etməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə müəssisədə pul vəsaitlərinin həddindən çox yığılıb qalması borc kapital bazarının inkişafına səbəb olur. Borc kapitalın hərəkət forması

kreditdir, əsas mənbəyi isə təkrar istehsal prosesində azad pul vəsaitləridir: amortizasiya fondu, mənfəət, əhalinin pul gəlirləri və dövlətin pul yığımları.

Əhalinin azad pul resurslarına tələb və təklifi xüsusi maliyyə bazarı yaradır, haradakı sahibindən istifadəçiyə pul vəsaitlərinin hərəkəti baş verir. Belə qarşılıqlı münasibət qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilir. Qiymətli kağızlar bazarının vəzifəsi alıcı və satıcı üçün sərfəli qiymətlə pul axınlarının investisiyaya daha tez yönəldilməsini təmin etməkdir. Müəssisə həmçinin əhalinin azad pul vəsaitlərini maliyyə bazarında alıb qiymətli kağızların tədavülünə buraxa bilər.

Müəssisənin mənfəətlə işlənməsi üçün pul vəsaitləri axınının effektiv idarə edilməsi, planlaşdırılmış fəaliyyət kursundan kənarlaşmaya operativ reaksiya verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul axınlarının idarə edilməsi maliyyə menecerinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir və ona daxildir:

- pul vəsaitlərinin tədavül vaxtının (maliyyə tsikli) hesablanması;
- pul axınlarının təhlili;
- pul axınlarının proqnozlaşdırılması.

Maliyyə tsikli pul vəsaitlərinin dövriyyədən kənarlaşdığı vaxtı ifadə edir. Maliyyə tsiklinə daxildir:

- məhsul istehsalı üçün xammal, material, yarımfabrikat və komplektləşdirici məmulat və başqa aktivlərə pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılması;
- məhsulun reallaşdırılması, işin yerinə yetirilməsi və xidmətin göstərilməsi, həmin əməliyyatlardan gəlirin alınması.

Məhsulun reallaşdırılması, pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi eyni vaxtda baş vermir və nəticədə ya böyük həcmdə pul axınına, ya da müəssisənin likvidliyini qoruyub saxlamaq üçün digər mənbələrdən vəsaitin cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır.

Pul axınlarının effektiv idarə edilməsi üçün istehsal resurslarının alınması anından əmtəənin reallaşdırılması nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olması anına qədər vaxt intervalında tamamlanmış maliyyə tsiklinin müddətinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Maliyyə tsiklinin müddəti (M) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M = \dot{I} + D - K,$$

burada , $\dot{I}$ – istehsal ehtiyatlarının tədavül vaxtı;

D – debitor borclarının tədavül vaxtı;

K – kreditor borclarının tədavül vaxtıdır.

Bu düstur əsasında gələcəkdə müəssisənin kredit siyasətinin xarakterini, debitor və kreditor borclarının ekvallentliyini, müəssisə üçün səciyyəvi olan əməliyyat tsiklinin müddətini və onun dövriyyə kapitalının həcminə təsirini, təsərrüfat dövriyyəsindən pul vəsaitlərinin kənarlaşması müddətini müəyyənləşdirmək olar. Maliyyə tsiklinin müddətinin hesablanması zamanı istifadə olunan göstəricilərin təsirini qiymətləndirmə pul vəsaitləri dövriyyəsinin sürətləndirilməsi yollarını mümkündür.

Pul vəsaitləri axınının proqnozlaşdırılması müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul axınlarının proqnozu – müəyyən dövr ərzində gözlənilən əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesində pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsini tam şəkildə özündə əks etdirən hesabatdır .

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması vəsait defisitinin, yaxud artıqlığının hələ onların baş verməsinə qədər qabaqcadan görməyə və müəyyən vaxt ərzində müəssisənin fəaliyyətinə müvafiq düzəlişlər etməyə imkan verir. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması pul vəsaitləri büdcəsinin tərkibinə uyğun gəlir. Pul vəsaitləri büdcəsi istehsal, xammalın alınması, hazır məhsulun reallaşdırılması sahəsində fəaliyyət proqramının dəyər göstəricilərini özündə əks etdirir. Fəaliyyət proqramında ayrı-ayrı tədbirlərin vaxtaşırı və funksional koordinasiya təmin edilməlidir.

Büdcənin tərtibi prosesində ən vacib və çətin məsələ layihənin pul axınlarının – investisiya xərclərinin və layihə reallaşdırıldıqdan sonra daxil olan pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılmasıdır . Büdcənin tərtibində ilk addım relevant pul axınlarını müəyyənləşdirməkdir, hansıki layihənin icrası haqqında qərar qəbul

edərkən lazımdır. Layihəni qiymətləndirərkən onun reallaşdırılması nəticəsində təkcə nə qədər mənfəət, yaxud zərər alınacağını deyil, həm də şirkətin maliyyə göstəricilərinin nə qədər dəyişiləcəyini nəzərə almaq lazımdır.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılmasının effektiv sisteminin əsasını kassa planı təşkil edir. Kassa planı müəyyən vaxt ərzində pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsinin proqnozu əsasında tərtib edilir. Kassa planı proqnozlaşdırılan dövr ərzində daxil olacaq və xərclənəcək pul vəsaitlərinin vaxtını və həcmi müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Kassa planının köməyi ilə maliyyə meneceri müəssisənin pul vəsaitlərinə gələcək tələbatı və bu tələbatın maliyyələşdirilməsi mənbələrini müəyyənləşdirir, həmçinin pul vəsaitlərinin hərəkətinə və likvidliyin dəyişilməsinə nəzarət edir.

3.3. İnflyasiya şəraitində maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi

Mürəkkəb və ziddiyyətli sosial-iqtisadi proses olan inflyasiya milli valyutanın bazar dəyər məzənnəsinin aşağı düşməsində və həmçinin dönərli valyutaya nisbətində öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsinin son illər artmasına baxmayaraq inflyasiya nəinki aşağı düşməmiş, əksinə xeyli artmışdır. Çünki inflyasiya çoxamilli bir prosesdir, qiymətin artmasına milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, tədiyyə balansı və başqa amillər təsir göstərir.

Xeyne Polun fikrincə, inflyasiya pulun dəyərinin, yaxud alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir. Digər tərəfdən, inflyasiya maddi nemətlərin qiymətlərinin sürətlə artmasıdır.

İnflyasiya, xüsusən onun tempinin yüksək olması maliyyə menecmentinin təşkilində çox böyük çətinliklər yaradır. İnflyasiya şəraitində maliyyə xarakterli qərarların qəbulu səciyyəvi xarakter daşıyır. O, menecərə inflyasiyanın təsirinə daha çox məruz qalan, həmçinin onunla əlaqədar baş verən digər problemlər barədə aydın təsəvvür yaratmalıdır.

İnflyasiya şəraitində qəbul edilən maliyyə xarakterli əsas qərarlar çox vaxt ziddiyyətli və uzunmüddətli olub, investisiya layihələrinin seçilməsi ilə

əlaqədardır. Aydınır ki, investisiya layihələrinin seçimi, hər şeydən əvvəl, vahidə gətirilmiş effektin proqnoz kəmiyyətinin hesablanmasına əsaslanır. Hesablamanın keyfiyyəti pul axınlarının və investisiyanın effektivlik səviyyəsinin proqnozundan daha çox asılıdır. Hesablama zamanı iki prinsipə riayət edilməlidir:

- inflyasiyanın proqnozlaşdırılan səviyyəsinə düzəlişləri özündə əks etdirən diskontlaşdırma dərəcəsi (stavkası) tətbiq edilməlidir;

- bərabər biznes mühitində daha qısa müddətdə həyata keçirilməsi mümkün olan layihəyə üstünlük verilməlidir.

İnflyasiya şəraitində müəssisənin fəaliyyətini planlaşdıranda bir sıra sadə qaydalara riayət edilməlidir:

- müəssisənin hesablaşma hesabında artıq pul vəsaiti saxlamaq, tanışlara və kontragentlərə kredit və istiqraz vermək;

- sərbəst pul vəsaitlərini daşınmaz əmlaka və ya mütləq gəlir gətirən layihələrə yönəltmək;

- kredit qaytarmaq qabiliyyətini hesablamaqla mümkün qədər kapital cəlb etmək.

İnflyasiya şəraitində müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri kapitalın həcmi daim artır. Bu istifadə olunan xammalın qiymətinin və əmək haqqı xərclərinin artması ilə əlaqədardır. Beləliklə, hətta sadə təkrar istehsal, yəni müəssisənin iqtisadi potensialının olduğu kimi saxlanması əlavə maliyyə mənbələri tələb edir. Bu müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin perspektiv planlaşdırılmasında nəzə alınmalıdır.

İnflyasiya şəraitində investorlar öz kapitallarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi səy göstərirlər. Bu zaman faktiki olaraq iki düzəliş baş verir: inflyasiyanın tempinə əlavələrlə nominal stavka və inflyasiyanın tempinə əlavələrsiz real stavka. Maliyyə müqavilələri bağlanarkən nominal stavkadan istifadə olunur. İnflyasiya şəraitində cəlb edilən kapitalın maliyyə mənbələrinin dəyəri artır. Məhz bu meyli maliyyə meneceri alınacaq vəsaitlərin mənbələrini planlaşdırarkən mütləq nəzərə almalıdır.

İnflyasiya şəraitində uzunmüddətli maliyyə xarakterli qərarların qəbulunda ehtiyatlı olmaq gərəkdir. Çünki kreditorlar uzunmüddətli kreditləri çox könülsüz verirlər; borc alanlar da bahalı uzunmüddətli kreditlərin cəlb edilməsinə çətin razılaşırlar. Bazar iqtisadiyyatında istiqraz vərəqələri təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biridir. Onun da qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya şəraitində investorlar birincisi qısamüddətli kreditlərə üstünlük verirlər, ikincisi uzunmüddətli kredit verərkən öz kapitallarına yüksək faiz tələb edirlər. Belə olan halda adi istiqraz vərəqələri arzuolunan deyil, inflyasiyanın səviyyəsi ilə əlaqədar üzən faiz dərəcəli istiqraz vərəqələri daha cəlbədicidir sayılır. Belə siyasət inflyasiyanın səviyyəsi daim yüksək olan ölkələr, məsələn Latın Amerikasına ölkələri üçün xüsusilə səciyyəvidir. Azərbaycan Respublikasında belə maliyyə aləti tətbiq olunmur, onu uzunmüddətli kreditlər və istiqraz vərəqələri əvəz edirlər.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində həmçinin qiymətli kağızlardan istifadə olunur. Pul vəsaitlərinə ekvalent olan yüksək likvidli qiymətli kağızlardan üç əsas məqsədə nail olmaq üçün istifadə edilir:

- 1) müəssisənin zəruri likvidliyinin təmin edilməsi;
- 2) əvvəlcədən planlaşdırılmayan, əlverişli təsadüfi rast gələn sərfəli investisiya layihəsini reallaşdırmaq üçün vəsait mənbəyi kimi;
- 3) gəlir mənbəyi kimi.

İnflyasiya bir çox hallarda investisiya layihəsinin səmərəliliyinə, maliyyələşmə şəraitinə və layihədə müəssisənin öz xüsusi kapitalının iştirak səviyyəsinə təsir edir. Bu təsir xüsusilə də vaxta görə genişlənmiş investisiya tsiklinə malik olan və ya xeyli borc vəsaiti tələb edən layihələr üçün daha qabarıq nəzərə çarpır. Investisiya layihələrini qiymətləndirərkən inflyasiyanı şərtləndirən aşağıdakı amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- 1) Manatın inflyasiyasının ümumi indeksi. Bu indeks inflyasiya gedişinin sistemli şəkildə təshih edilən işçi proqnozu nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;
- 2) Manatın valyuta məzənnəsinin proqnozları.
- 3) Məhsula və resurslara qiymətlərin vaxta görə dəyişmələrin proqnozları, eləcə də perspektiv üçün orta əmək haqqı və digər göstəricilərin səviyyəsinin

dəyişmə proqnozları.

4) Vergi dərəcələrinin, resursların, Azərbaycan Respublikasının yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin və dövlət tənzimlənməsi üzrə digər maliyyə perspektivləri.

Unutmaq olmaz ki, inflyasiya templərinin proqnozlaşdırılması kifayət qədər mürəkkəb və əmək tutumlu ehtimal olunan prosesdir. Bundan başqa, inflyasiya templəri ayrı-ayrı dövrlərdə xeyli dərəcədə proqnozlaşdırıla bilməyən subyektiv amillərin təsirinə məruz qalır.

Son nəticədə hesablama düsturunun seçimi konkret investisiyalaşma şəraitini və hər bir layihənin xüsusiyyətlərini nəzərə alan təhlilçi tərəfindən sabit və cari qiymətlərlə həyata keçirilir.

İnvestisiya layihələrinin dinamik qiymətləndirilməsində layihələrdəki pul axınlarının zamana görə hazırkı və gələcək dəyəri nəzərə alınır. Pul axınlarının zamana görə qiymətləndirilməsi gələcəkdəki hər hansı dəyişikliyin qarşısının alınmasına səbəb olur. Gələcəkdə baş verə bilən dəyişikliklərə misal olaraq inflyasiyanı, riski, qeyri-müəyyənliyi və s. amilləri qeyd etmək olar. Pul axınlarının hazırkı və gələcək dəyərləri adətən diskontlaşdırma normasına görə tapılır.

İnvestorun pul axınları iki istiqamətdə hərəkət edir. Əvvəlcə pul axınları investisiya qoyuluşlarına yönəldilir (mənfi pul axınları), sonra isə həmin vəsaitlər artımla geri qayıdır (müsbət pul axınları). Lakin, mənfi və müsbət pul axınlarının yaranma vaxtı müxtəlif olduğundan, pulun dəyərsizləşməsi nəzəriyyəsinə görə, geri qayıdan pul vəsaitlərinin dəyəri investisiyalara yönəldilmiş pul vəsaitlərinin dəyərindən aşağı olmalıdır. Qiymətləndirmə prosesində bu itkilərin nəzərə alınması və müxtəlif dövrlərdə yaranan pul axınlarının müqayisə oluna bilən vəziyyətə gətirilməsi üçün diskont (discount) (pul vəsaitlərinin hazırkı dəyərinin azalması əmsalı) əmsalından istifadə olunur. Bu əmsal I şəklində ifadə edilir. Başqa sözlə, axınlarının cari dəyəri onların gələcək pul diskonta hasili kimi müəyyənləşdirilir:

$$PV = C \times \frac{1}{(1+i)} = \frac{C}{(1+i)}$$

Burada: PV - pul vəsaitlərinin cari dəyəri (investisiyalara yönəldilən məbləğ);

C - investurun gələcəkdə alacağı pul axınları

$1 : (1 + i)$ - diskont əmsalı;

i - faiz normasıdır (kapitaldan istifadəyə görə haqq).

İnvestisiya layihəsi obyektini qiymətləndirilərkən diskont əmsalı iki üsulla müəyyənləşdirilə bilər:

- kapitallar bazarının öyrənilməsi əsasında;
- alqı-satqı əməliyyatları barədə məlumatlar əsasında.

Kapitallar bazarının öyrənilməsi əsasında diskont əmsalı bu bazarda uzunmüddətli risksiz vəsait qoyuluşları üzrə rentabellik səviyyəsi və qiymətləndirilən investisiya layihəsi obyektinə analoji olan obyektlərə investisiya qoyuluşlarının risk səviyyəsi göstəriciləri əsasında hesablanır. Yəni, bu üsulla diskont əmsalı $R = R_c + R_r$ düsturu ilə hesablanır.

Burada: R – diskont əmsalı; R_c - riskdən azad olan kapitalın dəyəri (%); R_r - riskə görə mükafatdır.

Diskont əmsalını daşınmaz əmlak bazarında alqı-satqı predmeti olmuş obyektlərin satış qiymətləri, onlardan əldə olunan gəlirlər barədə toplanmış məlumatlar əsasında da müəyyənləşdirmək mümkündür. Lakin, həmin məlumatlar təyinatı, texniki-iqtisadi göstəriciləri qiymətləndirilən daşınmaz əmlaka analoji olmalıdır. Diskont əmsalını bu üsulla hesablamaq üçün $R = D:V$ düsturundan istifadə etməklə əvvəlcə təhlil olunan hər bir analoji obyekt üzrə diskont əmsalı, sonra isə onların orta kəmiyyəti hesablanır. Burada: D – İnvestisiya layihəsi obyektini üzrə illik gəlir; V - İnvestisiya layihəsi obyektinin satış qiymətidir.

Pul axınlarının diskontlaşması (PAD) metodu gəlirlərin birbaşa kapitallaşdırılması metodu ilə müqayisədə mürəkkəb olsa da, daşınmaz əmlakı daha yüksək dəqiqliklə qiymətləndirmək, müxtəlif riyazi modellərin qurulması yolu ilə qiymətləndirmə prosesini standartlaşdırmaq imkanı yaradır.

Qeyd olunmalıdır ki, investisiya layihəsi obyektini bu metodla qiymətləndirilərkən, pul gəlirlərləri axınları deyil, məhz pul axınları diskontlaşmalıdır. Çünki: pul axınları pul gəlirləri axını ilə müqayisədə daha

sabitdir; «pul axını» anlayışı pul vəsaitlərinin daxil olmasını və istifadəsini (məsələn kapital qoyuluşlarına, borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə və s.) özündə birləşdirir; pul axınları təkcə investisiya layihəsi obyektı sahibinin deyil, onun tərəf müqabillərinin fəaliyyətinin nəticələrini də əks etdirir.

Pul axınlarının, o cümlədən, reversiyanın proqnozlaşdırılması üçün qiymətləndirici: əvvəlki illərdə investisiya layihəsi obyektindən əldə olunan gəlirlər və çəkilən xərclər barədə məlumatları təhlil etməli; investisiya layihəsi obyektı və orada baş verən meyllər barədə təsəvvür əldə etməli; investisiya layihəsi obyektindən əldə olunacaq gəlirlər və bunun üçün lazım olan xərclərin məbləğini proqnozlaşdırmalıdır.

İnvestisiya layihəsi obyektı PAD metodu ilə qiymətləndirilərkən, gəlirin aşağıdakı növləri hesablanır: potensial ümumi gəlir (PGİ); həqiqi ümumi gəlir (EGİ); xalis əməliyyat gəliri (NOİ); vergilər ödənilənədək pul axını (BTCF); vergilər ödənildikdən sonra pul axını (ATCF) .

Pul axınlarının həcmi PAD metodundan istifadə olunmaqla proqnozlaşdırılarkən, onun aşağıdakı cəhətləri nəzərə alınmalıdır:

- əmlak və torpaq vergiləri əməliyyat xərclərinin tərkibinə daxil edilməli və həqiqi ümumi gəlirdən çıxılmalıdır;

- daşınmaz əmlakın amortizasiyası real pul ödənişi olmadığına görə, gəlirlər proqnozlaşdırılarkən nəzərə alınmamalıdır;

- kapital qoyuluşları obyektədən istifadə müddətini və reversiyanın dəyərini artırdığına görə, xalis əməliyyat gəlirində nəzərə alınmalıdır;

- obyektin investisiya dəyəri qiymətləndirildikdə alınmış kreditə xidmət göstərilməsi üzrə xərclər (kreditin məbləği və faizlər) xalis əməliyyat gəlirlərindən çıxılmalıdır. Obyektin bazar dəyəri müəyyənləşdirildikdə isə, bu xərclər xalis əməliyyat gəlirlərinin tərkibinə daxil edilir;

- daşınmaz əmlak sahibinin obyektin zəruri göstəricilərinin saxlanılmasına yönəldilmiş xərcləri həqiqi ümumi gəlirdən çıxılmalıdır.

İnvestisiya layihəsi obyektinin reversiyasından, yəni vergilər ödənilənədək satılmasından əldə olunan pul axınları üç üsulla proqnozlaşdırıla bilər:

- bazarın cari vəziyyəti və onun gələcəkdə dəyişməsi meyillərinin təhlili nəticəsində satış qiymətinin hesablanması əsasında;
- daşınmaz əmlaka sahiblik dövründə onun dəyərinin dəyişməsi barədə mülahizələr əsasında;
- sahiblik müddəti başa çatdıqdan sonrakı ilin gəlirlərinin birbaşa kapitallaşdırılması yolu ilə. Bu halda sahiblik müddəti başa çatdıqdan sonra daşınmaz əmlakdan əldə olunan gəlir sabit və sonsuz, onun dəyəri isə gələcək gəlirin cari dəyərində bərabər olacaqdır.

Diskontlaşmış pul axınları proqnozlaşdırılarkən ən mühüm məsələlərdən biri onun müddətinin müəyyən olunmasıdır. Bu müddət isə qiymətləndiricinin sərəncamında olan informasiyanın zənginliyindən və dəqiqliyindən asılıdır. Məlumat bazasının keyfiyyəti pul axınlarını daha uzun müddətə proqnozlaşdırmaya imkan verir. Bu müddət artdıqca uzaq perspektiv üçün pul axınlarının hesablanması dəqiqliyinin alınmış nəticələrin keyfiyyətinə göstərdiyi təsiri zəifləyir.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsində proqnozlaşdırmanın orta müddəti 5-10 il qəbul edilmişdir. Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının formalaşmaqda olduğunu və daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi sahəsində mütəxəssislərin təcrübəsinin az olmasını nəzərə alaraq pul axınlarının növbəti 3-5 il üçün proqnozlaşdırılması daha münasibdir.

Pul axınlarının gözlənilən həcmi və müddətini proqnozlaşdırdıqdan sonra qiymətləndiricinin atdığı növbəti addım diskontlaşma normalarının hesablanmasıdır. «Diskontlaşma norması» gələcək pul axınlarının cari dəyərinin hesablanması üçün istifadə olunan mürəkkəb faiz normasını ifadə edir.

İnvestisiya layihəsi obyektinin dəyərinin diskontlaşmış pul axınlarının təhlili əsasında müəyyənləşdirilməsinin əsas şərti gözlənilən pul axınlarının keyfiyyətlə proqnozlaşdırılması və müvafiq diskontlaşma normasının düzgün seçilməsidir.

Diskontlaşmanın ümumi norması (overall discount rate) - investisiyaya yönəldilmiş kapitalin gəlirliyini, daşınmaz əmlaka sahiblik dövründə gəlirlərin dəyişməsinə, o cümlədən reversiyanı nəzərə almaqla hesablamağa imkan verir. Bu

göstərici vergilər ödənilənədək gəlirlər axını əsasında hesablanır və maliyyələşmə şərtlərini nəzərə almır.

Buna görə də, şəxsi kapitalla aid olan gələcək pul axınlarının cari dəyəri müəyyənləşdirilərkən, şəxsi kapitalın diskontlaşma normasından (equity discounting rate) istifadə olunur. İnvestorun şəxsi kapitalının diskontlaşması norması borc alınmaqla maliyyələşdirmənin şəxsi kapital üzrə pul axınlarına təsirini nəzərə alır.

Müasir daşınmaz əmlak bazarlarında baş verən inflyasiya prosesləri diskontlaşmanın real və nominal göstəricilərindən istifadə olunması zərurəti meydana çıxır.

Diskontlaşmanın real norması inflyasiyanın olmadığı şəraitdə, nominal norması isə inflyasiyanın mövcudluğu şəraitində tətbiq edilir.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi təcrübəsində diskontlaşma normaları aşağıdakı metodlarla hesablanır: kumulyativ düzmə metodu; alternativ investisiyaların müqayisəsi metodu; fərqləndirmə metodu; monitorinq metodu.

Bu metodların mahiyyətini nəzərdən keçirək. Kumulyativ düzmə metodu diskontlaşma normasına investisiya layihəsi obyektinə xas olan risklərin, yəni daşınmaz əmlak və kapital bazarlarındakı proseslərdən, daşınmaz əmlakın likvidliyinin aşağı düşməsindən, inflyasiyanın baş verməsindən, daşınmaz əmlakın idarə olunmasında səhvlərə yol verilməsindən, müvafiq qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərdən, ekoloji və maliyyə amillərinin təsirindən irəli gələn risklərin cəmi kimi yanaşılmasına əsaslanır. Ümumi halda bu metod aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Diskontlaşma norması = Risksiz dərəcə + İnflyasiya norması + Riskə görə mükafat

Risksiz dərəcə (safe rate) - pul vəsaitlərinin ən etibarlı maliyyə aktivlərində yerləşdirildikdə alınacaq mənfəətdir. İqtisadi ədəbiyyatda bu cür aktivlərə İsveçrə banklarının depozit hesablarını, ABŞ hökumətinin dövlət xəzinədarlığının öhdəliklərini aid edirlər. Vəsaitlərin etibarlı sayılan aktivlərdə yerləşdirilməsi adətən ildə 2-3 faiz gəlir təmin edir.

İnflyasiya norması (inflation rate) - investisiya layihəsinin həyata keçirildiyi

dövrədə pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə bağlı proqnozların nəzərə alınmasıdır.

İndi isə aşağıdakı şərti misala baxaq. İnvestor tam inflyasiyasız şəraitdə və vergiqoymanın 40 faizi səviyyəsində 4 il üçün hesablanmış layihəyə kapital qoymuşdur. Gözlənilir ki, bu zaman aşağıdakı pul axınları olacaqdır (Cədvəl 10).

Cədvəl 10.

İnflyasiya nəzərə alınmadan illər üzrə pul axınlarının hesablanması, min pul vahidi

İllər	Gəlir	Cari xərclər	Amortizasiya	Ümumi mənfəət	Vergilər (sütun 5x0,4)	Xalis mənfəət(sütun 5-sütun 6)	Vergitutmadan sonra pul axını(sütun 7 sütun 4)
1	2000	1100	500	400	160	240	740
2	2000	1100	500	400	160	240	740
3	2000	1100	500	400	160	240	740
4	2000	1100	500	400	160	240	740

İndi isə inflyasiyanın ildə 7% təşkil etdiyi hala baxaq və gözlənilir ki, pul yığımları da inflyasiyanın artdığı templərlə artacaqdır. Bu halda pul axınlarının hesablamaları 6 sayılı cədvəldə olduğu kimi həyata keçiriləcəkdir.

Cədvəl 11.

İnflyasiya nəzərə alınmaqla illər üzrə pul axınlarının hesablanması (min pul vahidi)

İl	Gəlir	Cari xərclər	Amortizasiya	Ümumi mənfəət	Vergilər	Xalis mənfəət	Vergitutmadan sonra pul axını
1.	2140=2000x1,07	1177=1100x1,07	500	463,0	182,2	280,8	780,8
2.	2289,8=2000x1,14	1259,4=1100x1,14	500	530,4	212,6	317,8	817,8
3.	2450,1=2000x1,225	1347,5	500	602,6	241,0	361,6	861,6
4.	2621,6=2000x1,31	1441,9	500	679,7	271,9	407,8	907,8

Mütləq kəmiyyətcə bu axınlar əvvəllər baxılanlardan böyükdür. Real kəmiyyətin tapılması üçün onları inflyasiyanın səviyyəsinə deflyasiya etmək lazımdır. Bundan sonra onlar aşağıdakı kimi olacaqdır (Cədvəl 11).

İllər üzrə real pul axınlarının hesablanması (min pul vahidi)

	İ L L Ə R			
	1	2	3	4
Real pul axını	$\frac{780,8}{1,07} = 729,7$	$\frac{817,8}{1,072} = 714,3$	$\frac{861,6}{1,07^3} = 703,3$	$\frac{907,8}{1,07^4} = 692,6$

Hesablamalardan göründüyü kimi, vergitutmadan sonra real pul axınları öz yerini nominal axınlara verir və onlar vaxt ərzində dayanıqlı olaraq aşağı düşür. Səbəb amortizasiya ayırmalarının inflyasiyadan asılı olaraq dəyişməsidir. Ona görə də mənfəətin bütün artan hissəsi vergitutma obyektinə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasında əsas kapitalayönlənmiş investisiya, milyon manat cədvəl13

İllər	Cəmi, milyon manat	O cümlədən			
		Məhsul istehsalı obyektlərinin tikintisinə		Xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikintisinə	
		<i>milyon manat</i>	<i>faizlə</i>	<i>milyon manat</i>	<i>faizlə</i>
2005	5769,9	4262,8	73,9	1507,1	26,1
2006	6234,5	4365,1	70,1	1869,4	29,9
2007	7471,2	4838,7	64,8	2632,5	35,2
2008	9944,2	4652,0	46,8	5292,2	53,2
2009	7724,9	3522,0	45,7	4202,9	54,3
2010	9905,7	7499,2	75,7	2406,5	24,3
2011	12799,1	6033,0	47,1	6766,1	52,9
2012	15407,3	7187,8	46,7	8219,5	53,3
2013	17850,8	8781,6	49,2	9069,2	50,8

Mənbə: Azərbaycan statistik göstəriciləri 2014, Bakı, "Səda", 2014, səh.537-538

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 2013-cü ildə 2005-ci illə müqayisədə 3,1 dəfə artmışdır, həm də bu artım əsasən daxili vəsaitlərin hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, həmin dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili vəsaitlər 5,8 dəfə artmış, xarici vəsaitlər isə əksinə 11,1% azalmışdır. Bunun nəticəsidir ki, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın ümumi həcmində daxili vəsaitlərin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 36,5%-dən 2013-cü ildə 79,5%-ə qalxmış, xarici vəsaitlərin xüsusi çəkisi isə əksinə 63,5%-dən 21,2%-ə

Təhlil göstərir ki, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın quruluşunda tikinti-quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 53,9%-dən 2013-cü ildə 62,3%-ə çatmış, avadanlıq, alət və inventarların xüsusi çəkisi isə 23,4%-dən 15,1%-ə düşmüşdür.

Beləliklə, investisiyanın qiymətləndirilməsi zamanı inflyasiyanın nəzərə alınmasına rəğmən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. İnflyasiyanı nəzərə almaq lazımdır.

2. Kapital qoyuluşu büdcəsinin formalaşması zamanı inflyasiyanın təhrif olunan təsirinin aradan qaldırılmasının daha səmərəli yolu qiymət dəyişmələrinin təsiri altında onların dəyişmə dərəcəsiindən asılı olmaqla ayrılan pul axını tərkibinin təshihindən ibarətdir.

3. İnflyasiyanın gələcək templərinin dəqiq qiymətləndirilməsini aparmaq mümkün olmadığına görə, səhvlər qaçılmazdır.

4. İnflyasiya kapital qoyuluşunun risk dərəcəsiini yüksəldir.

Son illər Azərbaycanda istər antiinflyasiya, istərsə də investisiya siyasətlərinin hüquqi təminatı müvafiq qanunvericilik bazası və digər normativ aktlarla daha möhkəmləndirilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələr üçün strateji maraq kəsb etdiyinə görə ölkədə investisiya iqlimini normal hesab etmək olar.

Nəticə və təkliflər

Maliyyə sistemi və onun idarə edilməsi məsələsinə həsr edilmiş bu doktorluq dissertasiyası konseptual, sistemli iqtisadi problemlərlə əlaqədardır. Bütövlükdə iş iqtisad elminin, makroiqtisadi nəzəriyyənin, o cümlədən maliyyə nəzəriyyəsi və praktikasının ən vacib, vaxtı çatmış problemlərinə həsr edilmişdir. Burada maliyyə menecmenti həm də bazar idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, onun milli iqtisadiyyatın stabilləşməsinə pozitiv təsiri baxımından da nəzərdən keçirilmişdir. Bu məqsədlə qlobal iqtisadiyyatın, habelə bir çox ölkələrin pozitiv təcrübəsindən geniş istifadə edilmiş və həm də yeri gəlmişkən müəllif müvafiq problemlə məsələlərə öz tədqiqatçı mövqeyini bildirmişdir.

Müasir dövrdə qlobal və milli iqtisadiyyatda, makro və mikro səviyyəli problemlər getdikcə kəskinləşmiş, qeyri-müəyyənlik və riskli hallar daha da artmışdır. Bu baxımdan müasir şəraitdə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi probleminə həsr edilmiş dissertasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya işində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi problemləri sistemli şəkildə tədqiqi aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələr çıxarmağa və təkliflər irəli sürməyə əsas verir:

Maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin çərçivəsində əsasən mərkəzləşdirilmiş maliyyə inkişaf etdirilmiş və sistemləşdirilmişdi. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə dünya iqtisadiyyatında vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə dövlətin və açıq ittifaqların iqtisadiyyatda rolu azalmağa başladı. Kapitalın inkişafı və beynəlmiləşməsi, transmilli şirkətlərin rolunun artması, istehsalın təmərküzləşməsi prosesi, biznesin resurs təminatı sistemində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin artması XX əsrin ortalarında istənilən iqtisadi sistemin əsas sistemyaradıcı səviyyəsində, yəni təsərrüfat subyektində maliyyənin rolunun nəzəri cəhətdən dərk edilməsini zəruriyyətə çevirdi.

Maliyyə menecmenti üç elmi istiqamətin: maliyyə, mühasibat uçotu və idarəetmənin kəşifində müstəqil sistemləşdirilmiş elmi-praktiki istiqamət kimi

formalaşmışdır. Bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu ölkələrdə maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki müvafiq nəzəri və praktiki yanaşmaların vəhdəti şəklində meydana çıxmaqla ən perspektivli elmi istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə menecmentinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Müasir dövrdə maliyyə təhlilinə dair iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada maliyyə təhlili geniş aspektdə başa düşülür, yəni kapital bazarı da daxil olmaqla ətraf mühit kontekstində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin idarə edilməsi ilə əlaqədar analitik işlərin bütün bölmələrini əhatə edir, ikinci yanaşma maliyyə təhlilinin əhatə sferasının mühasibat uçotunun təhlili ilə məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Müştərək sahibkarlıq xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsində, firmalararası kooperasiya əlaqələrinin qurulmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində və rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Müştərək sahibkarlığın inkişafı iqtisadi artıma, ümumi daxili məhsulun strukturuna və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, həmçinin yerli xammal resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, daxili bazarın keyfiyyətli əmtəə və xidmətlər ilə zənginləşdirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına səbəb olur.

Pul axınları müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyəti prosesində baş verir və maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir edir. Bazar münasibətləri şəraitində pul axınlarının effektiv idarə edilməsi maliyyə menecmentinin təşkilinin mühüm alətinə çevrilib, çünki müəssisənin fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinə nail olmağın əsas yolları istehlak bazarında cəmlənmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. D. A. Bağırov , M.X. Həsənli “ Maliyyə” dərslik Bakı 2011
2. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009. – 288 səh.
3. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011. – 464 səh.
4. Səhmdarlıq işi. Dərslik. Bakı. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2010. – 491 səh.
5. Брихем Ю., Хьюстон Дж. Финансовый менеджмент. СПб: Питер, 2007. – 544
6. Джемс К., Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента – М: ООО «ИД Вильямс», 2006. – 1232 с.
7. Дранко О.Ш. Финансовый менеджмент: Технологии управления финансами предприятия. Учеб. Пособие для вузов. – М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2004. – 351 с.
8. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 560 с.
9. Ковалев В.В. Курс финансового менеджмента. Учебник. – М.: ТК Велби. Проспект, 2008. – 448 с.
10. Финансовый менеджмент: Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2010. – 432 с.

**Məmmədli Fuad Kamal oğlunun "Müasir şəraitində maliyyə
menecmentinin təkmilləşdirilməsi" mövzusunda magistr
dissertasiyasının**

Referatı

Mövzunun aktuallığı. Qlobal maliyyə böhranının təsiri maliyyə sistemində daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə institutlarının inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Maliyyə sistemi çərçivəsində maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi həmişə müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına yönəldilmişdir. O, idarəetmənin müəyyən sxeminin yaradılmasını tələb edir.

Maliyyə siyasətinin əsas məqsədləri: səmərəli dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin maliyyə təminatı, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərində maliyyə resurslarının cəmləşdirilməsi, milli sərvətlərin və əvəzedilməz resursların istifadə olunması üçün rəşional rejimin müəyyən olunması, dövlətin maliyyə sabitliyinin və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin dövlətin sosial siyasət tapşırıqlarına cavab verən normativ həyat səviyyəsinin təmin olunmasıdır.

İqtisadi sistemin transformasiyası şəraitində Azərbaycanda bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadi cəhətdən təhlükəsiz və sivil cəmiyyətin qurulması zərurəti xeyli dərəcədə ölkənin maliyyə potensialının formalaşması, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələri üzrə onların düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin iş təcrübəsi göstərir ki, maliyyə potensialından istifadə problemi mürəkkəb və sistemli bir prosesdir. Keçid iqtisadi şəraitində maliyyə potensialının formalaşması və istifadəsi özünə dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılmasını daxil edir. Deməli, maliyyə potensialından səmərəli istifadə mexanizmini həm ölkə, həm onun regionları səviyyəsində, eləcə də təsərrüfat subyektləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyət halında müəyyən edilməlidir. Bu proses isə öz növbəsində biznes mühitinin yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Maliyyə menecmentinin müstəqil sistemləşdirilmiş elmi-praktiki istiqamət kimi formalaşmasına biznesin idarə edilməsində yaranmış meyllərin reallığına alimlərin və praktiklərin təbii reaksiyası səbəb olmuşdur. Biznesin idarə edilməsində yaranmış meyllər maliyyə resurslarının və maliyyə bazarlarının əhəmiyyətinin artması, biznesin beynəlmiləşməsinin güclənməsi və iri transmilli şirkətlərin inkişafı ilə şərtlənir. Bu reallıq, hər şeydən əvvəl, xüsusi kapitalın idarə edilməsi metodlarının ümumiləşdirilməsini və inkişafını nəzərdə tutan maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır.

Maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki nəzəri işləmələri və onun çərçivəsində hazırlanmış yanaşmaların praktiki tərəflərini müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən iqtisad elminin ən perspektiv istiqamətlərindən biridir. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi ilə mühasibat uçotu arasında əlaqələndirici həlqədir. Maliyyə menecmentinin məzmununa bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli məsələlər: ümumi maliyyə təhlili və planlaşdırma; pul vəsaitlərinin cari idarə edilməsi; istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi; investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi; maliyyə resursları mənbələrinin idarə edilməsi aid edilir. Maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki nəzəri işləmələri və onun çərçivəsində hazırlanmış yanaşmaların praktiki tərəflərini müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən iqtisad elminin ən perspektiv istiqamətlərindən biridir. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi ilə mühasibat uçotu arasında əlaqələndirici həlqədir. Başqa sözlə, maliyyə menecmentinə gedən yolun başlanğıcı mühasibat uçotundan keçir. Maliyyə menecmentinin mühasibat uçotu ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- bəzi təsərrüfat subyektlərində, xüsusilə kiçik müəssisələrdə maliyyə meneceri və mühasib vəzifəsi birləşdirilir;
- maliyyə xarakterli qərarlar mühasibat uçotunun informasiyaları əsasında qəbul edilir;
- maliyyə menecmenti müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və müəyyən maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən prosesdir;

- maliyyə xarakterli bir çox vacib qərarların əsaslandırılması uçot obyektinin fəaliyyətinin bu və ya digər aspektlərinin başa düşülməsinin adekvat səviyyəsindən bilavasitə asılıdır;

- maliyyə menecmentinin strukturlaşma məntiqi və onun əsas bölmələrinin məzmunu ən yaxşı halda mühasibat balansına əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının böyük müstəqilliyə malik olduqları və özlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə görə səhmdarlar, işçilər, banklar və kreditorlar qarşısında tam məsuliyyət daşıdıqları hazırkı vaxtda maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi maliyyə menecmentinin nəzəri-metodoloji və əməli tərəflərinin tədqiq edib öyrənilməsi əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- maliyyənin klassik və neoklassik nəzəriyyələrinin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərinin öyrənilməsi
  - müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması;
  - maliyyə menecmentinin metodoloji və konseptual planının formalaşmasının metodiki səmtlərinin açıqlanması;
  - maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri
  - təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşması, istifadəsi və idarə edilməsi proseslərinin tədqiq edilməsi;
  - maliyyə menecmenti sistemində investisiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı məsələlərin araşdırılması;

Tədqiqatın predmeti və obyektini. Tədqiqatın predmetini maliyyə və investisiya təminatı məsələləri, obyektini isə milli iqtisadiyyatın sənaye sektorunda biznes fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodlarını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, respublikamızda maliyyə menecmentinin genişləndirilməsinə həsr edilmiş Dövlət Proqramları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması prinsipləri və metodları araşdırılmışdır;
- müəssisənin maliyyə dayanıqlığının kompleks təhlil edilməsi;
- qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin maliyyələşdirilməsinin səmərəli variantının seçilməsi və qiymətləndirilməsi modeli işlənmişdir;
- Azərbaycanın sahibkarlıq mühitində maliyyə menecmentinin mövcud vəziyyəti və investisiya təminatı müxtəlif təhlil metodlarının köməyi ilə qiymətləndirilmiş və ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, hazırlanan əməli nəticə və təkliflər Respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində biznesin inkişafını sürətləndirməyə, keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmağa imkan verir. Müəssisədə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi üzrə irəli sürülən təklif və tövsiyələr müvafiq Dövlət Proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Nəticə və təkliflər

Maliyyə sistemi və onun idarə edilməsi məsələsinə həsr edilmiş bu doktorluq dissertasiyası konseptual, sistemli iqtisadi problemlərlə əlaqədardır. Bütövlükdə iş iqtisad elminin, makroiqtisadi nəzəriyyənin, o cümlədən maliyyə nəzəriyyəsi və praktikasının ən vacib, vaxtı çatmış problemlərinə həsr edilmişdir. Burada maliyyə menecmenti həm də bazar idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, onun milli iqtisadiyyatın stabilləşməsinə pozitiv təsiri baxımından da nəzərdən keçirilmişdir. Bu məqsədlə qlobal iqtisadiyyatın, habelə bir çox ölkələrin pozitiv təcrübəsindən geniş istifadə edilmiş və həm də yeri gəlmişkən müəllif müvafiq problemlə məsələlərə öz tədqiqatçı mövqeyini bildirmişdir.

Müasir dövrdə qlobal və milli iqtisadiyyatda, makro və mikro səviyyəli problemlər getdikcə kəskinləşmiş, qeyri-müəyyənlik və riskli hallar daha da artmışdır. Bu baxımdan müasir şəraitdə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi probleminə həsr edilmiş dissertasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya işində maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi problemləri sistemli şəkildə tədqiqi aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələr çıxarmağa və təkliflər irəli sürməyə əsas verir:

Maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin çərçivəsində əsasən mərkəzləşdirilmiş maliyyə inkişaf etdirilmiş və sistemləşdirilmişdi. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə dünya iqtisadiyyatında vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə dövlətin və açıq ittifaqların iqtisadiyyatda rolu azalmağa başladı. Kapitalın inkişafı və beynəlmiləşməsi, transmilli şirkətlərin rolunun artması, istehsalın təmərküzləşməsi prosesi, biznesin resurs təminatı sistemində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin artması XX əsrin ortalarında istənilən iqtisadi sistemin əsas sistemyaradıcı səviyyəsində, yəni təsərrüfat subyektində maliyyənin rolunun nəzəri cəhətdən dərk edilməsini zəruriyyətə çevirdi.

Maliyyə menecmenti üç elmi istiqamətin: maliyyə, mühasibat uçotu və idarəetmənin kəsişməsində müstəqil sistemləşdirilmiş elmi-praktiki istiqamət kimi formalaşmışdır. Bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu ölkələrdə maliyyə menecmenti maliyyə, idarəetmə, uçot və təhlil sahəsindəki müvafiq nəzəri və praktiki yanaşmaların vəhdəti şəklində meydana çıxmaqla ən perspektivli elmi istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə menecmentinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Müasir dövrdə maliyyə təhlilinə dair iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada maliyyə təhlili geniş aspektdə başa düşülür, yəni kapital bazarı da daxil olmaqla ətraf mühit kontekstində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin idarə edilməsi ilə əlaqədar analitik işlərin bütün bölmələrini əhatə edir, ikinci yanaşma maliyyə təhlilinin əhatə sferasının mühasibat uçotunun təhlili ilə məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Müştərək sahibkarlıq xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsində, firmalararası kooperasiya əlaqələrinin qurulmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində və rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Müştərək sahibkarlığın inkişafı iqtisadi artıma, ümumi daxili məhsulun strukturuna və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, həmçinin yerli xammal resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, daxili bazarın keyfiyyətli əmtəə və xidmətlər ilə zənginləşdirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına səbəb olur.

Maliyyə təhlilinin başlıca məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətini obyektiv şəkildə xarakterizə edən əsas parametrləri, yəni aktiv və passivlərin strukturunda, debitor və kreditor borclarında, mənfəət və zərərin tərkibində baş verən dəyişiklikləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Maliyyə təhlilinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə dayanıqlığını obyektiv qiymətləndirmək, maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək, mütərəqqi maliyyələşdirmə mənbələrini aşkara çıxarmaq mümkündür.

Pul axınları müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyəti prosesində baş verir və maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir edir. Bazar münasibətləri şəraitində pul axınlarının effektiv idarə edilməsi maliyyə menecmentinin təşkilinin mühüm alətinə çevrilib, çünki müəssisənin fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinə nail olmağın əsas yolları istehlak bazarında cəmlənmişdir.